

ШИИ(ИУКА)
РК
К 75

ЦЕНТРАЛЬНА БІБЛІОТЕКА 3

За М. КОЦЮБИНСЬКИМ

БЛУДНІ ВОГНІ

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ” ВИДАВНИЦТВО

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО „РУХ“

ПРАВЛІННЯ Й ГУРТОВА КОМОРА

Харків, вул. 1-го Травня, 10. Тел. 29-84.

ВИДАННЯ ТЕАТРАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ

1. Карпенко-Карий. По-над Дніпром. Драма на 5 д. 25 к.
2. М. Кропивницький. Глитай, або-ж павук. Драма на 4 дії 15 ”
3. Карпенко-Карий. Батькова казка. Драма на 5 д. . 17 ”
4. Винниченко В. Молода кров. Комедія на 4 дії . . 25 ”
5. Карпенко-Карий. Наймичка. Драма на 5 дій . . . 20 ”
6. Карпенко-Карий. Чумаки. Комедія на 4 дії 20 ”
7. Карпенко-Карий. Лиха іскра. Драм. поема на 5 д. . 20 ”
8. Карпенко-Карий. Хазяїн. Комедія на 4 дії 25 ”
9. Тогобочний І. Борці за мрії. Драма на 4 дії 20 ”
10. Винниченко В. Панна Мара. Комедія на 4 дії . . . 25 ”
11. Мамонтів Я. У тієї Катерини. Драматична карт. на 2 одміни. Видання 2. 15 ”
12. Франко І. Майстер Чирняк. Комедія на 1 дію . 15 ”
13. Франко І. Будка ч. 27. Драма на 1 дію 15 ”
14. Франко І. Украдене щастя. Драма на 5 дій 20 ”
15. Мольєр Ж. Все не влад. Комедія на 5 дій 18 ”
16. Мольєр Ж. Ото ревнощі. Комедія на 1 дію 18 ”
17. Черкасенко С. Повинен. Драматичний етюд 12 ”
18. Франко І. Учитель. Комедія на 3 дії 25 ”
19. Мольєр Ж. Любовна досада. Комедія на 5 дій . 15 ”
20. Володський А. Панна Штукарка. Комедія на 3 д. 20 ”
21. Карпенко-Карий. Сто тисяч. Комедія на 4 дії . . . 20 ”
22. Карпенко-Карий. Розумний і дурень. Комедія на 5 дій 20 ”
23. Карпенко-Карий. Гандзя. Драма на 5 дій 20 ”
24. Карпенко-Карий. Житейське море. Ком. на 4 д. . 25 ”
25. Старицький М. За двома зайцями. Ком. на 4 д. . 25 ”
26. Шекспір В. Комедія помилок. Комедія на 5 дій 15 ”
27. Старицький М. Маруся Воронявка. Драма на 5 одмін 20 ”
28. Мирний П. Лімерівна. Драма на 5 дій 20 ”
29. Кшивошевський К. Чорт та шинкарка. Комедія на 3 дії 30
30. Мамонтів Я. Коли народ визволяється. Траг. на 4 акти 30

За М. КОЦЮБИНСЬКИМ

ШИ
К 73

БЛУДНІ ВОГНІ

(FATA MORGANA)

СІЛЬСЬКІ КАРТИНИ НА 5 РОЗДІЛІВ

З повісти «Fata Morgana»
переробив для сцени
Кость Кошевський

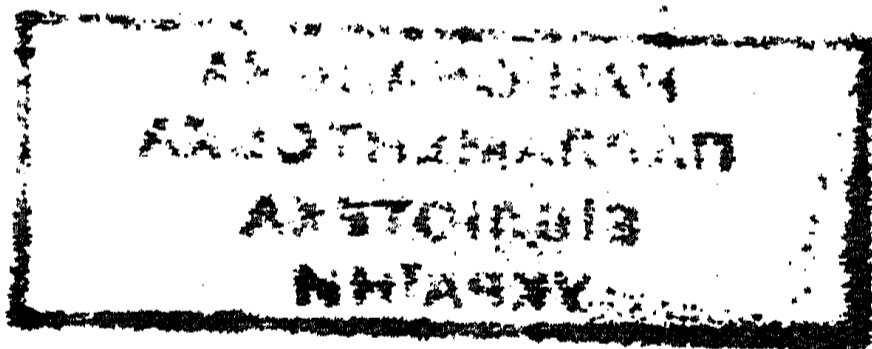
За постановою Вищої Науково-
Репертуарної Ради при Відділі
Мистецтв НКО УСРР від 2/хп-1925,
під Ч. 1427, п'єсу до вистави
дозволено

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

р
Х
П
М
1-й
2-й
К
О
Ч

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВ — 1926

Вперше було виставлено
в Держтеатрі ім. Ів. Франка
в Харкові, 20 грудня 1925 р.

Катеринослав, друкарня ім. 25-річчя РКП, Поліграфтресту. Ч. 2671—6000.
Окрліт 48 15—4/IV-26.

ДІЙОВІ ОСОБИ

Андрій Волик.
Маланка, його жінка.
Гафійка, їхня дочка.
Панас Кандзюба.
Прокіп Кандзюба.
Марія, жінка Прокопова
Марко Гуща.
Семен Мажуга.
Олекса Безик.
Редька.
Хома Гудзь.
Підпара
Підпариха.
Гаврило. Підпарин тесть.
Максим Мандрика, сільський староста.
1-й багатій.
2-й багатій.
Ковалиха.
Чоловік з іншого села.
Пан.
Пані.
Панич Льольо.
Ян. прикажчик.
Максим } наймити.
Мусій }
Становий.
1-й } Заробітчани.
2-й }
Хлопчик Гусій.

Масовка.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Діється вдень. Убога, але надзвичайно чиста селянська хата. Андрій Волик чистить коло печи велику рибину. Видко, що Андрій боїться, щоб його хтось не застукав. На припічку горять тріски й гріється в горняткові окріп. Павза. У розчинене вікно знадвору заглядає Хома Гудзь.

Хома. Га! Фабрикант! Бач, як старається, щоб жінка в смак пообідала, болячка-б... Здоров!

Андрій *застигнутий на місці злочину*. Ху!.. Бодай вас, Хомо, як налякали... Дай, боже... Я, знаєте, тепер такий полохливий, що й тіни своєї боюся... Заходьте.

Хома *глузує*. Хіба в тебе душа? От, заячий дух!..

Андрій: Добре вам, Хомо, що ви сами, а в мене три пельки в хаті.

Хома. Ха-ха!.. Мені?.. А добре, бодай йому так легко здихати, як мені жити... Став пиво, скажу новину.

Андрій. Де-де! Я вже забув, яке воно й на смак... Про фабрику? Ет, багато вже говорили...

Хома. Не віриш, чортове зілля?..

Андрій. Бо й не вірю вже... Та йдіть до хати.

Хома. На дідька-б лисого я ото возився з тим! Вже краще до Менделя... Цапин син, привіз свіже пиво, коли не бреше... Я таки казав йому — бодай ви всі повиздыхали по такій правді, як держите свіже пиво... Ходім вип'ємо, бий його трясця...

Андрій. А з волами-ж як? Сам пан догляне?

Хома. Прогнали мене з двору... Хай вони йому повиздыхають до ночі...

Андрій. Прогнали?!

Хома. Він думає, сто сот крот, що я просити-мусь? Луснеш, а не діждеш!..

Андрій. Отакої. *Ріже рибу на шматки.*

Хома *після павзи.* Щось маю казати вам...

Андрій. То йдіть до хати, чого стоїте під вікном...

Хома зникає. Андрій підкладає у вогонь трісок. Увіходить Хома.

Хома *увійшовши.* Ото-б я гуляв без діла... Гайда до пана, бодай йому... За кухаря станеш.

Андрій. Що мали казати, Хомо?

Хома. Гафійка й досі гуляє?..

Андрій. Знов за рибу гроші?..

Хома. Чого ти чванишся? Все одно фабрикантом не будеш, бодай їх... Ждати довго...

Андрій *з досадою.* Не морочте мені, Хомоголови. Скажіть, краще, по правді, що чули від панів — буде фабрика? Кажіть — буде?

Хома. Та-ж казав, що буде.

Андрій. О! О! А нащо-ж ви радите віддати Гафійку в найми?

Хома. А раджу. Однаково пропаде дівка. Наїсть, нап'є вдома, тобі-ж гірше буде. А їй одна доля: найми. Думаєш — візьме хто бідну? Посивіє дівкою. Наймай, коли люди трапляються. Завтра-ж одведеш у Ямище до економа. Добрий панок, щоб йому черви язик сточили! Що-ж, будемо сватами? Тому тебе й кликав до Менделя.

Андрій. Не кажіть мені про це, — не люблю, я й у мислі не маю такого.

Хома. Наймай, Андрію.

Андрій. Облишіть, Хомо. Краще сядьте. *Шукає щось у пічурці. Знайшовши цибулину, чистить.*

Хома. Ти дивись на його!.. Старці, злидні, животи з голоду присохли до спини, а воно приндиться. Кажу—наймай, каятимешся потім.

Андрій *сердито ходить по хаті*. Е, я такого не люблю. Нащо робити з писка халяву?

Хома. Стій! Може неправда? Ти думаєш, що ти людина? Собака ти, та й уже. Яке наше життя? Собаче. Та ти сядь. *Садовить Андрія й сідає поруч сам*.

Андрій. Ніколи мені сидіти—окріп збіжить.

Хома. Ти не крути. *Наближає до його своє обличчя*. Ти мені кажи: скільки літ прожив? П'ятдесят? Діживаєш віку? А де-ж твої молоді літа, де твоя сила? Покажи свою працю. Мозолі покажеш? Покажеш ще й горб? Цілий вік із тебе луску шкребли, як ти он з цієї рибини, а ти, воле, у плузі йди. Наша доля така—робимо й грудьми, та не будемо людьми. Ти глянь на мене: гадаєш—Хома перед тобою? Худобина! Як став змалечку біля товару, так і досі. Цілий вік із худобою: сам худобою став. Ціле життя хвосту бачив, замість людей, порпався у гною, у гною спав, на гною їв, на купі гною, мабуть, і здохну. Я забув, як його в хаті й сплять, стонадцять чортів йому в хвіст! Сорочка на тобі зашкарубла, як кора на дереві, штани умазані в волячу мазку, бо кров волам пускаю. Рук не можу одмити від гною. Сяду з челяддю обідати,—кожне від мене носа верне: смердить. А ти гадаєш—пахне?

Андрій встає й підходить до припічка. Кидає в горнятко цибулину й пучку соли.

Хома. Тікаю од людей... до волів тікаю, з волами розмовляю. Я до них говорю, журбу свою виливаю, а вони ремигають та ревуть, та хвостами одвертають. Тільки в мене й розваги. А ти думав—жінка до мене заговорить та ще й пригорне... діти защебечуть... своя хата зогріє? Ха! За тими волами я посивів

парубком, побила-б їх морока. Тепер тішся на старість, щоб йому дихати не дало, щоб його понесло поверх дерева на безголів'я!.. Щоб він головою наложив, нужда-б тя побила!.. Сто сот крот його ма... Бодай...

Андрій *сполоханий*. Кого так лаєте, Хомо? Чого кричите?..

Хома *приходить до пам'яти*. Га?.. Лаюсь чого? На душі легше... Як нахмариться там, вилаюсь і легше... Як-би не лаявся — згорів-би. Таку злість у собі почуваю, аж душа пашить!.. Як запече, як запече — так взяв-би в руки довбню та й перебив-би всіх. Ходив-би од хати до хати — та й по голові, та й по голові! Одного за те, що п'є людську кров, а другого, що не боронить. А потім підпалив-би, щоб усе вогнем узялося, та попелом розвіялося, щоб тільки лишилася гола земля та ясне сонце. *Говорячи ці слова, піднімається у весь зріст і аж тримтить од люті. Скінчивши, в'яне й поволі сідає.*

Андрій *під вражінням його слів*. Ех «пане добродзею», дожив і я до сивого волосся, а добра не зазнав, ой, ні... Та все-ж я так міркую, Хомо: коли чоловік працює...

Хома *знівно*. Пропади ти пропадом. Одному все, другому нічого. Хіба я не бачив, як стара пані...

Андрій *кидає рибу в окріп*. Коли чоловік працює, він мусить за те щось мати. А як земля мені нічого не дає...

Хома... Стара пані цілу зиму топила в грубах полотном, що лишилося ще од панщини...

Андрій *неслухаючи його, возиться біля печі*... Ну, а як земля нічого не дає — на чорта вона мені? Однаково мені, чи я наймит на своїй землі, чи на чужій. А все наймит. Правду ви...

Хома *не слухаючи Андрія*... Залежалось полотно в коморах. Люди прохають: дайте хоч на сорочку, — хай праця людська не гине марно. Та ти слухай-же бо!

Андрій. Слухаю, слухаю... Гей, чуєте, правду ви мовите: таке собаче життя маємо. Та-ж то висотали з мене всі жили. Та-ж то цілий вік свій напихав я чужу пельку. А сьогодні зловив лина хунтів з п'ять тай не поніс до двору,— сами поїмо, «пане добродзею»... Ха! Ще як була фабрика, жив якомсь, а як згоріла.. *Махає рукою.*

Хома *прокинувшись од задуми.* А вже-ж погоріло, усе полотно погоріло.

Андрій *здивовано.* Яке полотно?

Хома. Як — яке? Та-ж розказував.

Андрій. А... так-так.

Хома *після павзи.* А як-же з Гафійкою? Наймаєш?

Андрій. Та годі вам про це. Покиньте.

Хома *встає і йде до дверей.* Ну, чорт із тобою! Не хочеш, як хочеш.

Андрій. Та куди-ж ви, Хомо? Швидко юшка готова буде.

Хома *став коло дверей; поволі повертається.* Вчора я з пересердя забив ломакою вода... Ударив по-під вухо й розколов годову... За це й прогнав мене пан із двору... Шкода вола... *Наливаючись гнівом.* А панові теж таке буде, як і воліві! *Виходить.*

Андрій *гукає вслід.* А юшки не покуштуєте, Хомо?

Він підходить до печи. Збирає з юшки шумовиння й кидає в помийницю. Куштує й смакує юшку. Раптом увіходить Маланка. Андрій, спійманий на гарячому мовчки осміхається.

Маланка. Ти що тут робиш?

Андрій хоче засунути горнятко в піч. Осміхається непевним. придуркуватим усміхом.

Маланка *підступає до печи й зазирає в горнятко.* З жахом. Ти рибу вариш?!

Андрій засовує горнятко, обкидає його жаром і посміхається

Маланка. Чуеш, Гафійко, він рибу варить!

В Маланчиному голосі чується такий жах, наче в горнятку, що найменше, варилося людське м'ясо. Бігаючи по хаті, вона кричить, як на пожежі.

Маланка. Здурів! Здурів! Йй-богу здурів!

Відтак зупиняючись перед Андрієм, вона спліскує руками й не розтуляючи їх, видивляється на нього повними обурення й жаху очима.

Маланка. Він рибу варить! Лина, що спіймав уранці! Що важив найменше чотири хунти! Не відніс до двору, не продав панові! Ой, світ кінчається! Та такого ще не було, відколи ти рибу ловиш! Та ми ніколи не ззіли ще більшої риби, яку вживають пани. Та за такого линка можна було взяти зо два злоти, а він його зварив! *Плаче.*

Андрій, що мовчки слухав Маланчине вичитування, обернувшись спиною до неї й лицем до горнятка, намагається обернути все це в жарт.

Андрій. Не скигли, стара, сідай та попоїж риби. Нема м'яса, як свинина, нема риби, як... *Несе горнятко до столу й висипає юшку в миску.*

Маланка. Тріскай сам, бодай ти не видихав! У хаті ні кришки хліба, а він рибу варить! *Голосить.*

Андрій, сопучи й надувшись, сідає за рибу й плямкає губами та сьорбає юшку так голосно, наче хоче заглушити жінчине голосіння.

Маланка *голосить.* А бодай тобі путь пропала!.. Щоб вона тобі та риба та поперек пельки стала!.. Та немає тобі лихої смерти, іроде безпутній! Та бодай тебе пранці ззіли, як ото ти ту рибу їси!..

Андрій. Та чи ти не сказалася, стара?.. Що на тебе найшло? Клич Гафійку та попоїжте смачної гарячої юшки. Чуеш, дух який, аж...

Маланка. Хай тебе черва поїсть, як ти ото нас їси.

Андрій. Не журись, жінко: ось поставлять фабрику, тоді зароблю дещо...

Маланка. Бодай ти так жив, як та фабрика буде!

Андрій *кинув їсти, тихо, неначе до себе*. Та неже-ж справді фабрики не буде?.. Може, й справді нетреба було варити риби... а краще продати та купити хліба?..

Андрій одразу чомусь загубив увесь смак до риби, кидає ложку й устає з-за столу. В хату вбігає Гафійка.

Гафійка. Мамо, давати обідати?..

Маланка. Нема чого обідати. Подякуй батькові своєму, що сам он їсть рибу, замість того, щоб купити за неї хліба.

Гафійка. А заробітчан скільки сьогодні проходить повз нашу хату. Проходять та й проходять. Та-ж то цілий ключ журавлиний. Ідуть та й ідуть. Десь у Таврію або на Кубань...

Маланка. Та все хазяйські сини хлібороби... Своя земля просить рук, а він знявся та й...

Андрій. Намножилося вас. Нема на вас війни або холери. Одні з села, а другі в село, як отой Марко Гуща, що недавно привели, як арештанта... Брав, «пане добродзею», на фабриці сімнадцять карбованців на місяць і почав бунтувати. Плату йому давай більшу, роботи йому багато. Бач, начальство йому одно, а він йому друге... Ну, не хочеш, то маєш: попарили нагаями та й гайда додому під калавуром... Та я-б такому бунтареві!..

Гафійка крадькома витирає сльози.

Маланка. Та ти чого других судиш? А що-ж робити з отаким ледащом, як ти?..

Андрій *збитий*. Що! Що!.. Знаємо що.

Маланка. Ходив до пана?

Андрій. Га?

Маланка. Найнявся?

Андрій *на бік*. О! таки починається!.. *До Маланки*. Що?

Маланка. Чи найнявся в економії — питаю.

Андрій *на бік*. Ач, невірна баба: і знає, що не був я там, а питає. *До Маланки*. Ат, дай ти мені спокій з тою економією... Не те в мене на мислі тепер. Он, казав Гудзь, швидко сахарню будуватимуть.

Маланка. Слухай, серце, Гудзя! слухай, Андрійку... Як раз начепиш торби, та й мені доведеться...

Гафійка. Мамо, покиньте хоч сьогодні...

Маланка. Що-ж, я мовчу, бо в свято гріх лястися, але коли-б усім тим, що плещуть про фабрику покорчило язики, то це було-б дуже добре. Фабрика, фабрика... А де вона? Ну, була фабрика, а хто мав користь із неї? Мендель. Може неправда? Може не в Менделя лишав він заробіток? Що ми маємо, чим живі? У мене вже руки посохли від праці, я вже жили висотала з себе, *аби не здохнути, прости господи, з голоду... *Соває Андрієві під ніс свої сухі й чорні, немов залізні, руки.*

Андрій. Тьху, на тебе! Та чого ти лізеш осою в вічі?..

Маланка. Бо чоловік не заробить, ой, не заробить, серце моє! Він думає про пиво та як-би самому в смак нажертися, а про те ні гадки, що...

Андрій *вийшовши з себе, верещить тонким і надірваним голосом*. Тьху, тьху, тьху! Тричі тьху на твою землю! Хай вона тобі западеться! Не наймуся я й не буду в землі ритися. Вона витягла з мене всі сили та й пустила на старість голого. Тьху, ще раз тьху на неї...

Маланка *остовнівши*. Що ти кажеш, непритомний! Та ти ставай на коліна та цілуй її... Іж її, землю святу,— вона тебе годує... вона тебе й сховає, чоловіче.

Андрій. Трясця вашій матері!.. Годує? Добре вигодувала! Вона нами годується, а не ми нею. П'ятдесят літ вона мене їсть, земля ота. Не дамся більше, чуєш?

Маланка. Здурів!.. Їй-же богу, здурів!.. Дивіться на нього — воно землю святу лає!.. Знаю я, чого ти хочеш! Знаю!

Андрій *лагодить рибальське знаряддя*. Ну, то й добре, коли знаєш.

Маланка. Не буде фабрики, чуєш? Не буде!

Андрій *трохи заспокоївшись*. Га-га! Буде! Ой, ще й як буде! Бо то, «пане добродзею», чиста загибель теперіньки чоловікові: заробити нема де, землі зроду не було, комірне плати, кругом злидні, а їсти мусиш! Та! велике щастя—латочка землі!.. Крутиться один з одним на своїй скибці, а сам ходить чорний, як земля... а їсть не краще за того, що нічого не має... Хазяї!.. *З призирством чвиркає крізь зуби*.

Маланка. Авже-ж, хазяї! Люди, а не таке казна що.

Андрій. От фабрика — то вже щось інше. Не страшна тобі ані посуха, ані дощі. Робота чиста, рівна. Прийде термін — бери гроші...

Маланка. Жди, жди чистої роботи. Поки діждешся, з голоду повиздихаємо.

Гафійка. Мамо, я піду курей із грядок викишкаю.

Маланка. Біжи, дочко, біжи, бо розгребуть усе чисто.

Гафійка виходить.

Маланка. Ти хоч-би про дівчину подумав. Нащо має мучитись.

Андрій. Та я що... Думка була: підросте Гафійка, найметься на фабрику. Де вона стільки заробить?! Га?.. І швидче-б віддалася. Авже-ж... Та то-ж гурт,— знайшовся-б такий, щоб посватав. Апаратчик або

й слюсар... Ти, стара, не дури голови ні собі, а ні дівці. Хазяйський син не візьме убогої,— не такий світ тепер. Авже-ж...

Маланка *раптом вибухає знов*. Так ти ото й зтя такого хочеш, як і сам. Ще злиднів мало?.. Так не буде-ж по твоєму, чуеш?

Андрій. Тю на тебе. Чого ти гвалтуєш?

Маланка *зі слізми в голосі*. Винячила, виплакала, мила й вичісувала—та й оддай якомусь голоштанькові! Мало ще мною люди поневірялися, всю силу забрали, всю кров виссали, а ти хочеш, щоб і дитині таке життя було?! Не діждеш!.. Не таку я їй долю готую, оддам її заміж за хазяйського сина. Дівка здорова, чиста, хоч води напийся. Недурно парубки ззираються на неї. Посватає Прокіп... То-ж він пішов у Таврію, щоб було чим весілля відбути...

Андрій. Дурний тебе піп христин, стара, от що в тобі скажу.

Маланка. Кажі, кажі, що хочеш, а я вже бачу—що воно, куди й до чого. В-осени Прокіп старостів зашле.

У вікні знову з'являється Хома Гудзь. Він уже на підпитку

Хома. Ловиш рибку, «пане добродзею»? *Пряно сміється*. Лови, лови, може нею подавляться ті, що їдять її. Фабрикант!

Андрій. Еге-ж чекай, коли подавляться.

Хома *до Маланки*. Драстуйте, Маланко. Він думає, що для нього фабрику збудують... А як-же, чорта пухлого дочекаєшся!.. Соби та ворони там житимуть, поки не завалиться ік лихий годині.

Андрій. Не завалиться... встоїть. Ще й як закурить димарями!..

Хома. Кажі — наймаєш Гафійку? Ні?

Маланка. І що бо ви, Хомо, в'язнете з цим?..

Хома. Га!.. Волієте з голоду здихати, як руда мишва зимою. Ну й здихайте, враг вас бери з усім вашим кодлом, хіба мені що? Знайдемо й другу!..
Зникає у вікні.

Маланка. Ти дивись! Залив баньки горілкою та й в'язне, як собака.

Хома *знову з'являючись у вікні.* Гей, ви, фабриканти! Пам'ятай одно з другим, що ще прийде коза до воза та скаже «ме»... Але Гудзь дасть дулю,—о!

Андрій *не витримує й кидається до вікна.* Хома *зникає, засміявшись п'яним злим сміхом.* Ах ти, п'яного, котолупе якийсь, а тобі яке діло до мене!

Маланка *шипить, не пускаючи його.* Облиш!.. Не займай, скалічить. Тоді як на фабрику ходитимеш?

Андрій. На фабрику?

Маланка. Авже-ж...

Андрій. На фабрику, кажеш?

Маланка *ехидно.* Та-же чув... збудують для тебе...

Андрій *душить усоби злість.* Свербиш, болячко? Сверби, сверби, поки не почухаю. Краще кажи—засіяла лани свої? Багато тобі наміряли? Де-ж ті пани, що ти їм руки лизала?..

Маланка *цідить, немов отруту.* А де-ж? Фабрику тобі будують...

Андрій *не витримавши.* Ти знов своєї...

Кидається до Маланки з кулаками й починає її гатити з усієї сили. Вона верещить.

Маланка. Бий! Бий, сукин син! Бий, бодай тобі очі повибивало. Ламай кістки, бодай тебе життя поламало, бузувіре!.. Може, крові моєї хочеш? На, пий! *Плює йому в обличчя скривавленою слиною.*

Андрій *кидає Маланку на долівку біля лави.* Ху!.. Щоб тебе, відьму прокляту, грім побив! *Бере шапку й виходить із хати.*

Маланка стогнучи підіймається з до. ^{хати} Тихо голосячи, ходить, наче непритомна, по хаті. Раптом бачить на столі юшку, що не доїв Андрій. Стогнучи підходить до вікна.

Маланка *гукає*. Гафійко!.. Гафійко, а йди-но до хати.

Увіходить заплакана Гафійка.

Маланка. Сідай їсти.

Сідають до столу. Їдять.

Гафійка *ковтаючи їжу й сльози*. Може-б мені, мамо, й справді краще найнятись до кого?

Маланка *зі стогоном*. Не кажі мені, Гафійко, хоч ти про це...

Мовчки їдять. Поїдають усе до крихти, висмоктують кісточки, висьорбують юшку і, мов голодні коти, вилизують навіть миску. Знадвору чутно голос Ковалихи: «Маласю, сусідонько!»

Ковалиха *з'являючись у вікні*. Маласю! А погляньте, що воно ото за пани поїхали.

Маланка *дивиться в вікно*. Де? Ото-о?

Ковалиха. Еге-ж... Чи не землеміри часом?

Маланка. Хто-й-зна.

Ковалиха. Казав мій коваль, що швидко землю ділитимуть...

Маланка. Гляньте!.. То-ж вони на панській землі злазять!.. Дивіться, на горбочку, біля сахарні!..

Ковалиха. Атож!..

Маланка *зривається з місця, хапає хустку*. Біжімо!.. *Вибігає з хати*.

Ковалиха *в вікно*. Та може ще то й не до землі?.. Може до фабрики приїхали? *Зникає*.

Гафійка під час балачки з Ковалихою прибрала зі столу й підходить до вікна. Сідає, виймає з-за пазухи книжку в червоній обгортці й наміряється читати. За вікном співає півень і кудахають кури.

Гафійка *дивлячись у вікно*. Агуш, агуша, йдїть собі порпатися по-під тином... Ну, чого сокочете,

дурні? А ти чого, зозуляста, витягаєш шию га за-
глядаєш до рук? Я вже тобі давала їсти. Вам тільки
аби їсти, дурні. Сердишся, що таке кажу? А от по-
спитай Марка, послухай, що розумні люди кажуть.
Він-би вам сказав: дурні, зроду звіку дурні. Вам
дають жменьку зерна, а забирають усі ваші яйця,
або ріжуть вас на юшку. А ти, півню, по дурному
тріпаєш крилами, храбруєш. Коли-б ти був такий
сміливий, як Марко, ти не дав-би своїх дітей прода-
вати панам на печеню. А може ні? Ну, та ти півень,
Марко орел. Ти послухав-би, що він каже... Він
каже... Та що ти тямиш? Ти нічого не розбереш! Бо
коли-б ти був розумніший, то побачив-би, що й люди
такі, як кури... Ну, чого кудкудачеш, біленька?
Чого смієшся? Думаєш, я не знаю, що у вас добре?
Думаєш собі, що ти кохаєш, кого сама схочеш, а я
мушу віддатись за Прокопа, бо мати його за мене
сватають? Дурна, дурна... Та нехай мене печуть, не-
хай ріжуть... нехай краще закопають мене в землю!
Чуєш ти, зозулястенька? Ну, пішла геть, коли голо-
вою крутиш, невірна! Не бійся, Марко нікому мене
не дасть... бо він орел... а над ним, знаєте, кури, во-
роння того, вороння... мало не заклюють. Коли й люди
на нього, і староста, і навіть тато нападаються...
а він добра хоче людям. Не тато, а Марко... Чуте-ж,
кури, який він добрий, Марко мій... За те його па-
рубки й дівчата страх люблять... І слухають. А ти куди
проклятий? Агуш! бач—наслідив на книжці! Що мені
Марко скаже, як побачить на ній півнячі сліди? Ска-
же: півень більше начитав, ніж ти. *Витирає хварту-
хом книжку.* Ну, тепер усі гетьте, агуша, бо мені
треба читати. Присунься ближче, сонечку, заглядай
і ти в книжку, читай уже й ти... Ну, разом!.. *Читає.*

Увіходить Андрій. Гафійка похапцем ховає книжку й зля-
кано застигає.

Андрій. А де мати?

Гафійка. Побігли кудись із Ковалихою.

Андрій. А дай мені, дочко, мою сумку... на пошту треба... а що то ти ховаєш під хвартухом?

Гафійка. Та що-ж... нічого...

Андрій. А ну покажи... книжка?.. Де це ти взяла?.. Га?..

Гафійка мовчить.

Андрій. Може знайшла де?

Гафійка. У «його» взяла...

Андрій. У кого це в «його»?

Гафійка *набравшись одваги*. Ой, тату, коли-б ви почули!.. Страх, розказує, яке діялось: народу—як на війні: сила силенна... А кінні наступають, душать... «Розходьтесь!»—гукають. А ті: «Не підемо, давай нам наше... ми за правду»...

Андрій. Та хто розказує?

Гафійка. Марко... недавно прийшов з Адесу...

Андрій. Це Гуцин?.. Кажуть: попросив у тюрмі та й привели сюди на втіху старому батькові.

Гафійка *спалахнувши*. Брехня! То люди брешуть, що він ніби піймався на злочинстві. Він нічого не крав, от їй-же богу!..

Андрій. Та цить-бо! Яке там злочинство! Мені врячник розказував, як я ходив на пошту. Він, Гуца отой, не крав, а народ бунтував. Такому-б, урядник каже, в тюрмі гнити, а не на волі бути...

Гафійка. Та їх там, тату, кривдили.

Андрій. А що ти тямиш! *Ханає з рук у неї книжку й бере на шматки*. От нехай лиш побачу врячника, то зараз-же скажу, що він тут ману пускає та книжки людям роздає... Зараз руки назад та й... *Кидає кланті додолю*.

Гафійка. Оце напалися... не знають сами, за віщо... *Подає Андрієві шкіряну торбу*... І книжку подерли...

Андрій. А тобі що? Ти мені з ним, гляди, не приставай, бо як побачу, «пане добродзею», то...

Вбігає засапавшись Маланка. На ній лица немає бліда, очі горять, уся тримтить.

Маланка *притискає рукою серце, важко дишучи*. Іди... Міряють...

Андрій не розуміючи видивляється на неї.

Маланка *показує рукою на двері*. Іди-ж, міряють бо...

Андрій. Хто міряє? Що?

Маланка. Пани, ох!.. Наїхали... будуть землю ділити...

Андрій. Яку землю?.. Що ти мелеш?

Маланка. Усяку... по-між людьми... Іди, доглянь, щоб нам одрізали недалеко, ближче до села. Бо ще припадь дістанеш...

Андрій. Свят, свят, свят! Опам'ятайся. Мені на пошту треба йти.

Маланка *аж позеленіла*. Ти підеш мені?

Андрій. Бий тебе сила божа! Чи ти не здуріла?

Маланка *прискочила до нього, як дика кицька, бліда, як мара*. Ти підеш мені зараз! Тобі, може, байдуже, так мені не байдуже. Ти маєш дитину! Ти хочеш зарізати її! Ти всіх нас ріжеш Зараз мені йди. Люди заберуть краще. Чуєш? Ну!

Андрій стоїть ні в цих, ні в тих.

Маланка *хапає з-припінка рубель і замиряється на його*. Іди, бо тут тобі смерть буде!..

Андрій *соне, як ковальський міх, знизуючи плечима*. Тю, дурна! Та-ж бачиш—іду. Бере цінка й виходить.

Маланка *гукає йому в двері*. Та поспішай, швидче! *Вертається до хати і ніяк від нервового напруження не знайде собі місця. Снує по хаті.*

Нарешті тихо, ледве чутно. Доленько моя, змучена... Та невже-ж почула мої благання... Співає колосом власна нива... Співають жайворонки... Співають пісню серпи... Лунають співи по сінокосах... Співає серце... Осміхнися доле!.. Гафійко, дитино моя, доле моя, ластівко моя... *Підходить до Гафійки, нестить, милує, цілує, притуляє жагуче до грудей.*

Сідають у двох коло вікна. Маланка чеше Гафійці голову.

Маланка. Може-б ти, доню, новий лейбик наділа, бо старий чисто розлізся?

Гафійка *сумно*. Одягну, мамо.

У вікні з'являється Ковалиха з мискою ягід.

Ковалиха. Закропіть душу ягідками, Маласю... Покисли в роті, Гафійко.

Маланка. Спасибі вам... *Бере миску.* Пересип кудись, Гафійко... Ото треба було збирати, трудитися...

Ковалиха. Байдуже... Чули про Марка Гущиного?

Гафійка стала...

Маланка. А що, серце?

Ковалиха. Забрали одеського панича, не скажу чи правду про нього люди розкажуть...

Гафійка поточилася до стіни.

Маланка. А хто-ж забрав?..

Ковалиха. Наїхали та й забрали. Догрався. Мій коваль каже: я-б такого за шию — та на галузку..

Гафійка випускає миску з ягодами й падає непритомна.

Маланка *злякано*. Ой, боже мій!.. *Кидається до Гафійки.* Що тобі, Гафійко?.. Дитино моя... Гафійко! Гафійко!..

Ковалиха. Еге-ге!.. Мабуть, далеко пустила, дівко?.. Водюю, Маласю, побризкайте, водюю...

Маланка *підводить Гафійку, садить на піл і обмацує тримтячими руками їй лице й голову.* А що тобі таке?.. Що з тобою?.. Що тобі? Налякала? Болить що?

Гафійка не відповідає, тільки тіпається усім тілом у Маланчиних руках.

Маланка. Та що-ж це з нею сталося?

Ковалиха. Звістка мабуть про Марка вразила.

Маланка. Чи не наврочив хто?.. Мо, налякав?

Ковалиха. Не побивайтеся, сусідонько,—пройде!

Потужить, потужить та й перестане...

Маланка *нерозуміючи.* За ким потужить?

Ковалиха. Та за ним-же, за Марком... Таке дівоцьке діло... Бувайте, Маласю, додому треба, а за полумисок не клопочіть: старий був, щербатий...

Ковалиха зникає. Гафійка розтуляє очі, повні жаху. Маланка, як підстрілена чайка, метушиться біля неї.

Маланка. Дитино моя... Прийди до себе... Що тобі заподіялося?.. Наврочив хтось, бодай його зсушило! Що тобі?.. Скажи, дитино моя...

Гафійка *приходить до себе, тихо.* Нічого, мамо...

Маланка. Та як-же нічого? Наврочила якась клята душа... Полеж, дитино... Полеж...

Гафійка. Я не слаба, мамо...

Маланка. Де-ж там не слаба? Полеж, а я до баби Мар'яни збігаю... Може, одшепче, підкурить чи переполох викачає... Я зараз... Я миттю... *До себе.* Не знати, що їй таке. *Вибігає.*

Павза. Гафійка дивиться в одну точку. Потім спускає голову й бачить на долівці клапті подертої Андрієм книжки. Поволі встає, збирає клапті, притуляє до лица й плаче здавленими слізми.

З а в і с а.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Картина перша

Коло Андрієвої хати. Колодязь. Гафійка тягає воду. Булицею, що на другому плані, проходять заробітчани; вони худі, змарнілі, вимучені. Підходять до колодязя. Надвечір.

1-й Заробітчанин. Магай-біг, дівчино.

Гафійка *тягне воду*. Спасибі.

2-й Заробітчанин. Драстуйте вам!

Гафійка. Драстуйте.

1-й Зароб. Чи немає в вас хліба... продати?

Гафійка. Немає, дядьку. Самі купуємо.

Виходить Андрій.

• 1-й Зароб. А в кого-б тут можна... Купити? Андрій *підходить*. А що купуєте, «пане добродзею»?

Гафійка. Хліба питають.

Андрій. Гай-гай, хлопці!.. Нема хліба,—сами паляниці! Багато заробили?

2-й Зароб. Ходім, Оверку... Бувайте!.. Хіба не бачиш—сами не мають.

1-й Зароб. Бодай наші вороги так заробляли!.. Дайте хоч води напитися.

Гафійка. Пийте. *Заробітчани п'ють. Гафійка вклоняється в пояс і промовляє. Доброго здоров'я пивши.*

Андрій. Вгадав парубче. Нема та й ніде заробити. Доки фабрика була... а тепер... *Махає безнадійно рукою.*

2-й Зароб. Спасибі. *Витирає рота.*

Андрій. Далеко ходили?

1-й Зароб. Аж у Таврію.

Андрій. Ну й що-ж?

2-й Зароб. Погано пан пише.

Андрій. А що?

2-й Зароб. Прогайнували дарма літо.

1-й Зароб. Наїхало та найшло нашого брата стільки, що й не доведи господи! Зразу ціна впала.

2-й Зароб. Мало не за сами харчі робили.

1-й Зароб. Три дні робиш, а тиждень гуляй...

Гафійка несе воду до хати.

2-й Зароб. Прощайте! Ходім, Оверку, бо відстане від гурту.

Андрій. Ідіть здорові!

Заробітчани йдуть. Андрій сідає на призбі й починає лагодити ятірі.

Андрій. Приходять останні часи «пане добродзею»: і рад-би щось заробити, та нема де. Не знаєш, як перебитися без роботи. Бо я собі так покладаю: як піде чоловікові з якого дня, то так воно вже і йдеться. А тепер до краю дійшло. Копай собі яму, «пане добродзею», та й лягай. Знайдуться такі, що й живцем загребуть.

З вулиці заглядає Хома.

Хома. Здоров, фабриканте! В'ятірі лагодиш?

Андрій. Так... аби не сидіти без діла... Дай боже!..

Хома. Панам рибку ловиш? Стонадцять болячок їм у пельку!..

Андрій. А що маєш робити, Хомо? Як-би був один, як ви, то й лежав-би собі голічерва, а коли три роти треба чимсь напхати, мусиш... хоч-не-хоч, а роби щось. А що робитимеш, як нема що?

Хома. Впіймався сам у сітку? Га-га! А-Гафійка гуляє?

Андрій. Дома робить. Стара чисто заслабла. Застудилась, бухикає все. Хоч живцем у яму лізь, «пане добродзею».

Хома. Скиглиш? На рибку в'ятірі плетеш, а сам ускочив.

Андрій. Ускочив, «пане добродзею»... Я собі так мислю, Хома...

Хома. Чорт тебе бери!.. Став могорич,—скажу новину.

Андрій. Про землю може? Скажіть ще ви якої, бо Маланка моя вже всю землю поділила... На кладовищі. Тільки на сміх зняли. Бодай їм на кутні сміялося!

Хома. Ходім!

Андрій. Куди?

Хома. Не питай, а ходім.

Андрій. Може, до Менделя? Не піду... не маючим платити. Не до пива мені. Хоч-би хліба...

Хома. Ще й не йде! Іди, фабриканте!

Андрій. Та куди йти?

Хома. Панич Льольо ставить гуральню!

Андрій. Та ну?

Хома. Не ну, а справді. Із старої сахарні зроблять гуральню, ще й дім для себе збудує Льольо, щоб він був тобі луснув на радість.

Андрій *не ймучи віри*. Та що ви кажете? Звідки ви чули?

Хома. Сам бачив, щоб мені повилазило!.. Майстрі наїхали. Цеглу та дерево возять. Як черва заворушилась біля старої сахарні, бодай їм у середині отак ворушило.

Андрій. Ой, боже мій, невже-ж правда?

Хома. Не вірять, чортове насіння... Кидай свої в'ятірі, ходімо!

Андрій *встав, неймовірно*. Іти, кажете?..

Хома. Тьху... Сто сот крот! Бодай ти здурів!..

Андрій. А ви-ж не дурите, Хома?

Хома. А-а!.. Хай тебе чорти кличуть! *Іде.*

Андрій *після хвилини вагання бере ятірі, щоб однести до сіней, але кидає й біжить за Хомою, гукаючи. Іду!.. Хома, заждіть. Іду!.. Зникає.*

Виходить бухикаючи Маланка.

Маланка. А куди-ж ти ото побіг, Андрію?! І в'ятірі покидав... Ще хтось потягне. А мученька-ж моя з цим чоловіком. *Збирає ятірі й складає в сіни.*

Входить Гафійка.

Гафійка. Куди це батько з Хомою пішли?

Маланка. Понесла кудись невірна сила. *Кашляє.* Ой, боженьку мій!.. Ху-у!.. Печінки вивертає.

Гафійка. Ви-б ішли до хати, мамо. Бо ще більше застудитесь. Давайте поможу. *Хоче допомогти матері.*

Маланка. Сама дійду... Ще сили моєї на це вистачить. А ти чого стоїш на дворі? Може Прокопа дожидаєш? Жени його геть од себе! Жонатий-то найбільший дівоцький ворог. *Іде бухикаючи до хати.*

Гафійка *сама, виймає листа й перечитує...* Сумую за тобою, моя голубко... *Говорить.* Коли-б знала—куди, пішла-б пішки до тебе. Щоб не думав, що одцуралась. Сказала-б: я не забула, Марку, твоєї науки: ти кинув слово, а з нього вродилось десять... Тебе зачинили за ґрати, а твоє слово ходить по світу... *Читає...* Буйно зацвіли ниви... Гнів вітром літає, бурєю гримить... Готуйся: настануть жнива, будемо жати... *Говорить.* Хто любить вірно, той хтів-би весь світ засіяти милого словом... Знущаються з тебе, а я хіба мало прийняла муки? Глянь, яка стала. Що-дня тобою журюся, що-дня моя думка круг тебе в'ється... *Читає.* ...хитається тюрма... розвалюються стіни... *Говорить.* Чекаю на тебе й виглядаю. Як не за тобою, то не за ким. Одна в мене

потіха, що розмовляю з тобою, хоч ти й не чуеш...
Задумалась.

Увіходить Прокіп.

Прокіп. Здорова була, Гафійко.

Гафійка. Драстуй. Чого так довго не приходив?

Прокіп. Ніколи було: робота вдома стояла.

Гафійка. Ну, що? Був?

Прокіп. Був.

Гафійка. Ну, швидче-ж, розкажуй!

Прокіп. Прийшов я в Піски, зайшов до свого родича, а той мені поскликав усіх хлопців. Спершу боялися: черкеси, кажуть, у нашого пана дуже люті, нічого з цього не вийде. Піднімайте, кажуть, ви в себе, а тоді вже, може, й ми пристанемо...

Гафійка. Ну, які-ж вони чудні. Треба-ж так, щоб усі, разом. Тоді щось вийде, а так непо-
дужаємо...

Прокіп. Довго товкли воду в ступі, аж поки один з їх не пристав на моє. Та як почав, як почав!.. Я тільки сиджу та слухаю... Ну, думаю собі, з цього парубка люди будуть: гарячий, запальний, а говорить—так наче в душу зазирає... Словом—договорились. А завтра буде тут оцей самий парубок, тоді про все збалакаємось, як слід.

Гафійка. А листочків ти їм дав?

Прокіп. Усі одні, що в мене були.

Гафійка. Ну, тепер ще в Ямище та в Осьмачки треба закинути зерно, і тоді не страшно. Тоді всі, як зберемось! Усі!..

Прокіп. Тільки не треба гарячкувати. Повагом та певно. Щоб часом не вийшов пшик. Бо вже багатії наші заворушились. Чують, що погано їм буде. Там на мене таке, що аж-аж-аж.

Гафійка. Я чула. Сердяться на тебе!.. Страх!

Прокіп. Найбільше лютує Підпара. В неділю кричав на сході: «Таких, як Кандзюба, в Сибір! Завів

газети, книжки голоті читає, бунтує народ, бамажки розкидає». А сам, як стріне, зараз питає: а що там чувати, що про війну нового пишуть? Мати теж дорікають: світите світло, а воно дороге.

Гафійка. Ну, а Марія? *Спустила очі додолю й ловить між два пальці якесь стебло.*

Прокіп *зирнув на неї допитливим оком.* Марія?.. Що-ж, молодиця, як молодиця... Йй аби люди, аби послухати та свого докинути. Не так склалось, як думав. Мені-б товариша треба, та ти не схотіла.

Гафійка. Облиш, Прокопе, годі!

Прокіп. Та я нічого. Не кличеш жалю, сам прийде до тебе. Все сподіваєшся Гуці?

Гафійка. Цієї ночі Марко мені снівся...

Прокіп. Ага! Я й забув. Дядько Панас стрів мене вранці: прийду до вас, каже, послухати, про що там мудрі радять...

Гафійка. Сниться мені—тільки я ніби скінчила розносити листочки і вже останній виймаю, щоб застромити Петрові в повітку,—хтось мене ляп по руці. Я так і захолола вся. Дивлюся—Марко. Такий сердитий. „Я, каже, сиджу за вас у тюрмі, а ти так мої слова сієш? Покажи руки“. А мені соромно—страх!—що руки порожні: очей звести не смію, не смію показати йому руки. І хочеться похвалитись і не добуду голосу з грудей... Чуєш, Прокопе, коли нових даси? У мене більше немає.

Прокіп. Нема і в мене. Піду на цьому тижні в город, то принесу. А ти заходь...

Гафійка. Добре... Як ти думаєш, Прокопе, швидко випустять Марка?

Прокіп. Та вже мусять швидко. На йому-ж нема жадної провини. Випустять.

Гафійка. Коли-б уже діждатись. Бо що ми самі, без нього... А він усе знає... усе вміє. Серце болить мені, Прокопе.

Прокіп. Свої болі—пусте. Світове горе велике. Я надивився на нього. І вдома, і по світах. Скрізь бідні сподом, багаті зверху. Долиною сльози, верхами глум. У поросі люди, як той шпориш придорожній, затолочені сильним, багатим. І нікому крикнути: зведись, народе, простягни руку по свою правду. Як сам не візьмеш, ніхто не дасть. Не народився, ще видко, той, кого почують. Треба мати великий голос. А що можемо, ми? І де наш голос? Тільки пошепки скажеш: вставай. Іване, обмий лице. Зведися, Петре, нас більше буде. Коли-б спромога хоч це зробити, кількох збудити, а ті вже інших. Запеклася кривда у кожного в серці... Торкнись до болячки—і запече. *Павза.* Ну, я піду, прощай. Так заходь увечері. *Іде.*

Гафійка. Прийду... *Сама.* Ні, Марко, не такий. Він, як бурчак, рвав-би каміння, рив береги, з корінням вивертав-би дерева. Його слухали-б усі.

Входить Маланка тепло вдягнена. Сідає на призбі.

Маланка. З ким це ти розмовляла?

Гафійка. Прокіп приходив.

Маланка. Чого йому треба?

Гафійка. До мене приходив.

Маланка. До тебе? Я-ж так і знала!.. Чого йому?

Гафійка. Книжки приносив.

Маланка. Нехай носить жінці своїй, а не тобі... І куди це Андрій повівся?.. Бач, книжки носить... Як-би пішла за нього, читали-б разом.

Гафійка. Облиште, мамо.

Маланка. На кого чекаєш? На Гущу? Бачиш, біда. Батько багато не заробить, я немічна, зчорніла од праці,—та що з того? А Прокіп був-би хазяїном...

Гафійка *до себе.* Ах, як це нудно, як нудно-все одне й те-ж чути...

Маланка. У Прокопа чотири десятини: жила-б, як у бога за пазухою...

Гафійка. Ви не журіться, мамо. Я піду в найми...
Маланка злякано дивиться на неї. До двору най-
муся. Або до Підпарі,—він, кажуть, шукає дівки.

Маланка. Мовчи вже краще.

Гафійка. Йй-богу, мамо...

Маланка *тепліше*. Мовчи, доню, не край мені
серця... Якось проживемо... Що там, справді, журитись,
коли все йде на краще... Ось швидко зима, а там
і весна не за горами. Андрій напевне найметься до
пана, почнуть люди городи копати, підуть заробітки...

Чути, як гудуть весільні музики.

Маланка *дратується*. Що воно гуде?

Гафійка. Бубон гуде... Весільна перезва йде
вулицею. Дивіться, мамо. *Дивиться на вулицю.*

Маланка *підходить заздрісно*. Ач, якої зати-
нають!.. Хоч-би що путяще було... Тьху на вас, бодай
ви показалися!

Весільний похід наближається. Чути пісні й п'яні вигуки.

Гафійка. І які-бо ви чудні, мамо...

Маланка. Мовчи хоч ти!.. *Поправляє на ній
намисто, укладає складки спідниці, крадькома
скидаючи сльозу.* Кара божа,—не дівка: ти як голову
вичесала? Хто тебе візьме, таку нечупару? Чого мов-
чиш? — Говорити не вмієш... Побачите... вона й долю
свою промовчить... Усе не так, як людські діти...

Гафійка. Мамо!..

Маланка. Мовчи мені!.. *Сумно зітхає.* Знаю
вже, яка доля чекає на тебе, моя дитино. Доведеться
тобі топтати материну стежку... Ой, доведеться.

Весільний похід проходить вулицею повз двір. Гудуть музики,
п'яні танці, п'яні брутальні весільні пісні.

Маланка *шипить із кривим усміхом*. О!.. По-
сватав! Узяв добро!.. Буде годувати чужі діти й жінку
нетіпаху... Хіба ніхто не знає, що вона й хліба спекти

не годна, їй тільки до хлопців іржати... У-у!.. Бодай вам у голові танцювало.

У двір заглядає Ковалиха.

Ковалиха. Драстуйте, сусідонько!..

Маланка. Поздоров боже, серце... На презву вийшли подивитися?

Ковалиха. Ет... з таким весіллям... Зав'язала собі світ за тим ледащом... Рябий, гугнявий та й злодій: украв торік лантух жита з току... *Гафійка йде до хати.* А Гафійка чого така зажурена?..

Маланка. Натомилась дівчина: я слаба, неробітня, сама хазяйнує... Слава тобі, господи, таке вже воно роботяще, таке добре, покірливе, немов телятко.

Ковалиха *зітхає*. Як подуріли парубки!.. Не жінок роботящих шукають, не дружиноньку вірную, а грошей та землі.

Маланка. На кий чорт вони потрібні, коли-б тая земля була.

Ковалиха. І то правда... У мене он шестеро... Що маю з ними робити? Як-би хоч хлопці: ті своє знайдуть, а дівчата... *Змахує сльозу.*

Маланка. Не журіться, сестро, хоч і насміялися з нас отоді, як ми бігали з вами до панів, що землю міряли.

Ковалиха. Бодай із них діти їхні сміялися!

Маланка. Дарма! Поділять землю!.. Поділять! Все село гуде, що ділитимуть... Хіба не чули?

Ковалиха. А як-же, Маласю, чула. А як-же. Тільки в людей і розмови, одним тільки живуть, одним і дишуть. Мій ще з весни купив у пана одну десятину; завдаток дав, а далі не хоче платити. На що, каже, маю викидати гроші, коли однаково земля буде моя. Нехай пропадає завдаток. А мені шкода й завдатку. Оце! Щоб за своє, та ще й платити. І копійки не дам.

Маланка. Авже-ж, серце... На що мають гроші пропадати!..

Ковалиха. Нападаюсь на свого, щоб одібрав, а він не хоче. Що з воза впало, те, каже, пропало.

Маланка. Мусить віддати назад завдаток!

Ковалиха. Атож! Я-ж і кажу... *Зитхає*. Будуть, будуть ділити. Вам, Маласю, більше прийдеться, бо ви безземельні.

Маланка. Зроду й клаптика не було.

Ковалиха. Я-ж і кажу. Коли-б тільки справедливо ділили, щоб люди не билися по-між собою...

Маланка. Ой, коли-б то дав милосердний... Звісно, люди — божі собаки, гризуться. Спасибі вам, серце, за добре слово. Хай вам господь помагає, де тільки лицем обернетесь.

Ковалиха. Обдарують людей. Минуться злидні.

Маланка *топчеться, як вайвниця*. Аж чудно мені, сестро, що ми з вами часто сваримося. Хоч-би-ж було за що...

Ковалиха. Ет, краще не згадувати.

Маланка. Ой, господи, хоч-би швидче, щоб з весни вже й орати можна було.

Ковалиха *упевнено*. Навіть пани гомонять: оддаймо землю.

Маланка. Пани? Не вірте.

Ковалиха. А як-же!

Маланка. Звісно, бояться... Послухайте, сестро, сама земля подає голос... Подивіться: котяться низом ниви, стеляться горбами, повні, свіжі, багаті... Скільки оком захопиш, кінця-краю немає. А все чужі. І навіть не людські, а панські. На що йому? Куди все подіне?

Ковалиха. Серце болить дивитися... Ну, піду-ж я додому бо вийшла на часинку на весілля подивитися та й забалакалася. Прощавайте, Маласю...

Маланка. Ідіть здорові, сестро, щастя вам боже.

Ковалиха виходить. Чутно голосну розмову Андрія й Хоми.

Маланка. І чого він тягається з тим Хомою?
От, ледащо, прости господи.

Андрій і хома ввійходять.

Хома. Куди біжиш? Встигнешш...

Андрій *заснався*. Не одурив на цей раз! Чуєш, Маласю, на цей раз—буде!

Маланка. Що буде? Чого ти, як навіжений?
Куди це ти бігаєш? В'ятірі нащо на дворі кинув, щоб хто потяг?

Андрій *піднесено*. Начхав я тепер на твої в'ятірі! Годі, «пане добродзею», рибку ловити! Ставай до роботи! Правда, Хомо?

Хома. Ставай, ставай... Там тебе правцем поставить.

Маланка *сердиться*. Та що, дурню, мелеш? До якої роботи? Що буде?

Андрій *з призирством*. Що буде? Що буде? Гуральня буде!.. От що буде.

Маланка. Гуральня? Яка гуральня?

Андрій *підморгує Хомі*. Яка, питає!.. Така, що робота буде! От яка! Тепер, «пане добродзею», вже пустять пару... Не буде чоловік з голоду гинуть, а як-же .. Прийде термін—бери готові гроші. Так, так, Маласю, от тобі й «фабрикант»... Що, Хомо, буде? а ви казали, бач, а бач...

Маланка. Та годі тобі! Розкажи товком...

Андрій. Панич Льольо гуральню ставить та ще й дім для себе буде... Второпала?

Маланка. Справді? Гуральню?.. Ну, тепер уже моя робота. *Гукає в двері*. Гафійко! Ти-ж нікуди не йди з двору. Я зараз прибіжу.

Андрій. Куди ти?

Маланка. До пана побіжу, щоб тебе дурного на роботу прийняли... Тепер уже моя справа.

Швидко пішла вулицею. Андрій не знайде собі місця від радощів.

Андрій. Га-га! «Панє добродзею», Андрій казав, що буде фабрика... Ну, на чие вийшло, Хомо?

Хома з *ненавистю*. Чого радієш? Гадаєш, вони горілку гнати будуть?—Кров з тебе гнатимуть, а не горілку. Хліба схотів?! А горба не заробиш? Гляди! Кому черево наросте аж вище носа, а тобі жили тягтима, пропади воно прахом...

Андрій. Чекайте, Хомо..

Хома *продовжує*... Бодай-би взялося вогнем та розвіялось попелом разом із людською кривдою...

Андрій. Чекайте-ж-бо, Хомо...

Хома. Чого чекати? Він думає—гуральня. Домовину тобі готують, чотири дошки та яму. Та й уже.

Андрій. А, які-ж бо ви, Хомо...

Хома *люто*. От взяв-би—р-раз, р-раз,—розвалив-би к бісовій мамі, зрівняв-би з землею, щоб і пам'ять пропала на віки вічні!..

Хома махає руками й тупає ногою. Кожна зморшка на безвусому виду скакає. і видко—під старою свиткою корчиться тіло, наче пружина. Андрій з ляком дивиться на нього.

Андрій. Що-бо ви, Хомо? І що ви кажете? Треба-ж із чогось жити... Хіба краще отим, що крутяться на латочці поля й не зберуть буває навіть насіння? Або тому, що закопає силу в панські лани, а прийде слабість, каліцтво чи старість, то здохне, як пес під плотом? І що бо ви кажете, господи боже...

Хома *одходить, злість і прокльони розсипаються раптом у хриплому застуженому сміхові*. Ха-ха! Ну, ставиш пиво? Твій могорич. Гайда до Менделя.

Андрій *винувато осміхається*. Чому-б не поставити? Ой, як-би охоче я сам напився на radoшах пива, та... Вірите, Хомо...

Хома. Ну, ну... не маєш? Чорт із тобою... Теж «фабрикант»! Я йду...

Андрій. Стривайте, Хомо... Та невже чортів Мендель набір не дасть?.. Гафійко!.. Або ні... *Махає рукою.* Ходімте.

Виходять. Вечоріє. Сонце сідає червоно. Вікна горять, як печі, стіни халуп стали рожеві. На вулиці починається рух. Біжать дівчата, молодиці, діти—з ціпками, з хворостинками. Лопотять підтички, гупають босі ноги. Брешуть сколошкані собаки.

Г о л о с и:

- Степане!.. біжи вівці вилучати!..
- Біжи сама-а!..
- Мати казали тобі, бодай бись луснув!..
- Тато казали тобі, щоб ти скрутилася-а-а!..
- Наших шестеро, гляди, Марійко!
- Не розгуби ягнят, як учора, бо на гамуз поб'ю!..
- Що-о?
- Де-е?
- Тюу! Гаа!..

Здалеку на село йде хмара куряви. Вона все наближається, росте здимається до неба. Врешті сонце пірнає в неї й розсипається рожевою млою. Звідти доходять якісь тривожні згуки, немов діти плачуть, або десь цепи гупають на току— і раптом овеча отара залляла вулицю і сколихнула повітря нескладним беканням, немов плачем: б-е-е... ме-е-е... Ззаду отари йде чабан чорний, високий, ще більший од непевного світла; немов містичний бог, він ляскає пугою й кричить диким грубим голосом, покриваючи все.

Ч а б а н. Гар'я!.. Триш-триш!.. Гей!.. *Проходить.*

Усе це швидко цезає, як сон, і тільки збуджені згуки тримтять живим акордом. На землю глянули тихі зорі. Чутно схвильовані радісні голоси й виходять на сцену кілька парубків, та дівчат, серед яких Марко Гуца.

1-ша дівчина *гукаючи.* Гафійко! Гафійко!..
Біжить до хати.

Парубки міцно й довго трясуть Маркові руку.

Г о л о с и:

- Ну, як? Що чувати?

— Таки вирвався на волю!

— Що, попосидів?

— Ну, тепер підуть наші вгору.

Марко. Що-ж ви тут робили без мене?

З хати швидко вибігають Гафійка й 1-ша дівчина. Гафійка не тямлючись, простягає до нього руки.

Гафійка. Марку!.. *Щиро обіймаються.*

Марко. Драстуй, Гафійко!

Гафійка *сміється* *дзвінко, уривчасто, наче намисто нижче.* Дивіться, він із бородою, як дід!..

Голоси:

— Ще-б пак, у тюрмі виросте!

— Ну, Марку, що чути про землю? Дадуть?

Марко. Аж в обидві руки.

Голоси:

— Що по світах говорять?

— Ти-ж мусиш знати...

Дівчата щось шепочуть Гафійці, і та ввесь час щасливо усміхається.

Марко. Довго казати, всього мимохідь не скажеш.

Голоси:

— І то правда.

Марко *підморгує Гафійці.* Та й не до того зараз... Правда, Гафійко?

Гафійка *засоромлено.* А я звідки знаю? Таке вигадав...

Усі тепло, жартома сміються.

Марко. Збирайтесь до Прокопа, я теж туди зараз прийду. Або йдіть, а ми слідом за вами.

Голоси:

— Гайда, хлопці, до Прокопа.

Парубки й дівчата, весело гомонячи, виходять. Павза.

Марко *тихо.* Ти мене не забула?

Гафійка. Ні, не забула.

Марко. Ждала?

Гафійка. Ждала.

Марко. А тимчасом розкидала листочки?

Гафійка. Ти звідки знаєш? Авже-ж підкидала. Знаєш Марку, не ті тепер люди, що перше. *Таємно*. Знаєш, у нас буде забастовка.

Марко. Ов?!

Гафійка *страшенно гордо*. А як-же. Багачі так налякались, так налякались — страх!

Марко. А батькові твоєму й досі досадно, що я не в Сибіру?

Гафійка *аж стрипенулась*. Де там! Змінилися зовсім: «Правду, кажуть, говорив Гуща»... Добре, що ти вже прийшов. Тепер нам легше буде...

Марко. Кому це «нам»?

Гафійка. А нам: Прокопові, Семенові Мажузі, Йванові.. Ми, як тебе забрали, почали збиратися в Прокопа. Він книжки та листочки з города приносить... А народу вже скільки до нас пристало! Всім уже допекло, про забастовку тільки й балачок. Прокіп ходив у Піски, ще піде в Ямище та Осьмачки, щоб усім разом бастувати. Старі — й ті про забастовку гомонять. Навіть Прокопів дядько, Панас: «Розкажіть, — каже, — про тих демократів»... *Розсипається сміхом*. Такий кумедний!

Марко *бере її за руку*. Хороша ти...

Гафійка *зашарілась*. Що — я... *Вириває руку й біжить на вулицю*. Біжим до Прокопа.

Марко. Стривай, я щось скажу... Гафійко!..

Швидко виходить за Гафійкою.

Т е м н о

Картина друга

Край лісу. Крізь дерева на другому й третьому плані видно копи. Ясно світить місяць, заливаючи все срібним світлом. На сцені натовп. Серед натовпу Олекса Безик (Півтора-лиха), Семен Мажуга, Іван Короткий, Іван Редька, Олександр Дейнека, Сава Гурчин, Прокіп Кандзюба, Марія, Гафійка, Марко Гуца та інші. Гамір.

Олекса. А може ямищани зовсім не придуть!

Прокіп. Казали, що придуть.

Олекса. А вони-ж знають, куди йти?

Прокіп. Знають. Змовились—сьогодні, як смеркне, у лісі...

Марія. Здається, хтось іде...

Увіходить Панас Кандзюба. Здається, наче старий, цупкий, битий негодою вербовий пень витяг із землі своє коріння й причвалав між люди, принісши з собою дух землі, на якій ріс.

Марія *сплеснула в долоні*. Гляньте, і дядько Панас прийшли послухати!

Панас. Хіба не можна? Може, тут що погане говорять?

Семен. Иди ближче, Панасе, слухай.

Панас *роздивляючись*. Щось не розберу по темному я зразу... А-а!.. Самі дуки зійшлися. *Сміється*.

Прокіп. Ну, розкажуйте далі. Тихо, там!..

Усі обертаються до чоловіка з іншого села.

Чоловік з іншого села *продовжує*. Ну, значить, зібралися ми зараз на зборню, староста з нами, так і так — пишть приговор. Ми, такі-то, мовляв, пристали на те, що ніхто з нас не буде працювати в пана по давній ціні. Тепер піший робочий — карбованець, а кінний — два. Робочий день має бути коротший на четвертину...

Олекса. Ого!

Гафійка. Цитьте! Нехай говорить...

Чоловік. Жати за шостий, а не десятий сніп; молотити за восьму, а не тринадцяту мірку...

Олекса. Оце так, добре!

Семен. А як пан не пристане?

Олекса. Справді, що робитимете, як не пристане?

Чоловік *помовчавши, рубає*. А не пристане, то забастовка.

Марія *сплеснула руками*. За-ба-стов-ка! Господи милосердний!

Панас *хитнувся вперед, немов верба од вітру*. Забастовка? Як саме?

Чоловік. А так. Пан кличе косити, — добре, карбованець у день. Не хочеш — коси собі сам. Ніхто на роботу не вийде. Настали жнива, — давай нашу ціну. Незгода — назувай сам постоли та й гайда з серпом на поле.

Панас. Ха-ха! От ловко! *Трясється од сміху*.

Сміх опановує всіх. Цілі ряди коливаються од нього. Сміх наче косить та кладе людей у покоси.

Панас. Пан у постолах! Ха-ха!

Олекса *аж упрів*. Ха-ха! Пан у постолах!

Семен. Оце так, матері його ковінка! Охо-хо-хо!

Чоловік. Нехай спробує: попотягає косу. Хай пройде за день ручок з двадцять або нажне снопів кіп зо дві. Хай сам спробує мужичої праці. Хай попріє, щоб знав, як то мужикові легко йому черево напихати...

Панас. Авже-ж. Хай спробує. *Давня мужича зненависть прокидається в ньому*. Хай устане до сонця, а не вилежується на пуховиках... Та в поле — в постолах, із косою чи з серпом... Та аж до пізнього вечора.

Семен. Не зуміє, Панасе: ручки поколить будяками!..

Олекса. А як сам не впорається — хай пані, жінку, бере на підмогу.

Марія. А пані хай іде боса! Ха-ха!..

Знову лунає сміх.

Панас. Озути пана в постолі! Озути пана в постолі!

Редька. Але як це зробити?

Панас. Ба, як це зробити? Пан не дурний. Свої не схочуть, чужих покличе. Панське все зверху.

Семен. Хай тільки спробує.

Панас. А що ти йому зробиш? І спробує.

Серед натовпу обурений гамір.

Семен. Знайдемо, що робити! Чужих не пускати! Розігнати! Кілками!

Марія. Атож! Як не послухають — бити!

Прокіп. Помовч, Маріє... Треба так зробити, щоб із сусідніх сел не пішли теж на роботу. Щоб і вони в себе зробили забастовку. Тоді наше візьме. Ось ямищани ще прийдуть—збалакаємось.

Семен *розмахує руками, як голоблями*. Бо вже нікуди далі, все одно пропадати! Хоч у яму, — гірше не буде! Народ зголоднів, а ніхто не подбає, їсти ніхто не дасть.

Редька. А не дасть.

Семен. Як хочеш їсти — пий воду... Зів півбіді та й напийся води! Один розкошує, а другий... Старша біда, як розкіш.

Редька. Озути пана в постолі...

Панас. Де-де? Хіба так легко змагатися з паном.

Натовп глухо шумує. Панаса ніхто не слухає.

Панас. Пан не захоче лізти в постолі, не захоче сам жати. Краще далі од пана й од гріха. Хіба мені земський не вибив зуба? *Бачучи, що його не слухають, стукає цїпком*.

Семен. Чого тобі треба?

Панас. Ні, пана не налякаєш. Він має силу. На-
жене тобі повне село і в кого з заду було гладенько,
мережане зробить. Тепер кричите, а тоді що? В гурті
й беззубий собака лютує. Схотів один з другим голі-
руч їжака вбити. Не вб'єш, бо вколить!

Здіймається гамір.

Прокіп. А чи всі підписали приговора? Тихо!
Дайте сказати!

Редька. Цитьте, цитьте! Нехай говорить...

Чоловік. Звісно, не всі. Багачі одріклися.

Семен. Схотіли! Один біс,—що пан, що багатий
мужик.

Олекса. Авже-ж, однаково.

Чоловік. Проте, до нас пристали Тернівка, Бе-
реза, Веселий-Бір...

Прокіп. О! Чуєте? Чуєте, скільки пристало?.. Те-
пер за нами черга. Стіймо за них, вони за нас постоять.

Семен. Пишіть приговор!..

Прокіп. Завтра скличемо сходку й складемо
приговора. Щоб усі підписалися.

Голоси:

— Підписати! Підписати! Усі підпишуть.

Олекса. Хіба присилує хто робити в пана? Не
хочеш, не йди. Нехай побачать, що не в багатстві
сила, а в чорних руках! Треба пристати! Усім!

Бадьорі вигуки, бурхливий настрій.

Панас *кричить*. А я не згоден! Не згоден!.. Це
буде — бунт.

Редька. Тю! Який бунт?

Панас. Такий, що бунт. За це не похвалять.
Краще чекати прирізки.

Семен. Чекай, діждешся.

Панас. Скоро будуть землю ділити.

Марія *сплескує долонями*. Хіба я не казала.

На Панаса насідають.

Семен. Хто буде ділити? Може, пани?

Редька. Та-ж вони за неї зубами держаться!
Спробуй узяти.

Олекса. Як раз дадуть: в обидві жмені!

Панас. А я вам кажу, що будуть землю ділити.
Голоси:

— Та добре, добре, а поки що?..

— Здихати всім, як собакам?!..

Панас *уперто*. Це буде бунт. Ще там загнати коні у спаш на панське, вивезти нишком деревину із лісу, закинути вершу до панського ставка... Але бунтувати проти пана цілим селом, на це нема згоди. Буде з мене й одного зуба, що вибив земський. *Роззявляє рота й тикає в нього пальцем, негнучим грубим, як цурупалок із корою. Ось, бачиш?.. Ось! Показує всім. Бачите?.. Ось.*

Марко Гуща виходить наперед.

Марко. Замкніть рота, дядьку Панасе. Не бійтесь за свої зуби. Як не буде чого їсти—самі повипадають!

Голоси:

— Правда, Марку!

— Не треба, буде й земського!

Марко. Слухав я, як ви говорили про забастовку... Добре. А що тая забастовка нам допоможе? Що вона нам дасть? Зайвий шматок яшного хліба? Ні! Забастовка—ще не все. А земля? Земля в кого зостанеться? У пана? У Підпари та в Мандрики?

Панас. Швидко поділять землю. Мужикам оддадуть землю! Люди-християни! Земля буде наша.

Марко. Чудні ви, дядьку Панасе! Та який це дурень віддасть вам дурно землю? Пан чи Підпара? Чи може, староста Максим Мандрика?

Чути, як надходить багато людей.

Олекса. Хтось іде! *Слухають.*

Прокіп. Хто там?..

Голоси з *пiтьми*. Не бійтесь, свої!..

Прокіп. Хто там іде?

Голоси. Це ми, ямищани!..

Увіходить гурт людей і зливається з натовпом.

Голоси:

— Драстуйте. Спізналися?..

— Кажи, кажи, далі, Марку!

Голоси ямищан:

— Говоріть... Говоріть...

— Чого мовчать?

— Нехай говорять!

Марко. Земля!.. *Натовп зітхає*. Земля, як повітря, як сонце... Земля для всіх!.. А хто її має?

Семен. А хто її має? Пан, багатир!

Марко. Є поле в руках багатих і є вбогий мужик, що нічого не має, тільки руки та ноги. Тільки свої чотири кінці!..

Олекса. Тепер скажемо так: мені потрібна земля, бо своєї немає... Тобі потрібна. А пан це бачить і наганяє ціну.

Редька. Не пан наганяє, а сами б'ємося за оренду, бо ти не візьмеш, то візьмуть люди. Ніхто не хоче з голоду гинути.

Олекса. Та й платиш.

Редька. Однаково гнієш... Земля не виносить податків, голодна — не хоче родити. А що вродила, все забирає пан!

Олекса. Пропадає твоя праця... А на той рік знову йдеш до пана, сам себе дуриш!..

Марко. Слухайте, слухайте!

Прокіп. Годі вам там! *Втихомирює гамір*.

Марко *голос йому дзвенить*. Земля належить трудящим... Хто багатому дав його багатства? Ми, мужики. І звідки сила в нього? З нас, із мужиків.

Діди наші, батьки й самі ми життя ціле працювали на пана. Хіба-ж ми не заробили собі землі?

Голоси.

— Правда, правда, Марку!

— Кажі, кажі далі!

Марко *кидає в юрбу*. Подать плати!.. Москаля дай! Щоб землю нашу від ворога боронити. А щож нам боронити, коли в нас землі немає?

Редька. Зроби спочатку так, щоб у мене була земля, а тоді й бери москаля, як має що боронити.

Хома *в екстазі*. Зруйнуймо панські гнізда, як роблять інші, викурімо багачів, щоб не наважилися більше вертатись, тоді—миру буде вільніше, тоді в нас буде земля...

Панас Кандзюба весь час намагається щось сказати, але його не пускають.

Панас. Люди, християни!

Голос. Мовчи!

Панас. Люди, християни!

Марко. Хто там говорить?

Голос. А хто його знає...

Панас. Християни, ми довго терпіли! Воно правда, що пани товстобрюхі за людей нас не мають, як леви рикають на мужика та ще й ганяють за нами з москалями та посіпаками всякими, наче за звіром. Але потерпімо ще трохи. Почекаймо великої милости й справедливости.

Голоси *обурено*.

— Від кого?

— Знаємо, ждали!

— Годі! Немає чого ждати!

— Немає терпцю! Урвався!

Панас *винувато*. Та хіба я що? Я згоден, я на все згоден, як люди...

Голоси: — Знайшовся мудрий: потерпімо, каже.

Прокіп. Цитьте, нехай говорять, хто починав!
Говори Гуца! Цитьте! *Гамір змовкає.*

Марко *серед тиші.* Уся земля наша одвіку, бо кожна грудка, кожен опруг політі потом, напоені кров'ю трудящих. Одберемо землю, і тоді кожен трудячий матиме хліба для себе й для дітей.

Голоси *серед тиші.*

— Одберімо землю...

— Ось воно те слово, що треба...

— Одібрати землю!

Марко. Не руйнувати й не палити, а одібрати. Вогонь що візьме, то вже не віддасть. Не слухайте Хоми Гудзя, що кличе вас усе зруйнувати й спалити до щенту. Ні... Ходім і однімимо своє, неправдою взяте від нас і батьків наших, одберімо хліб свій кривавий, для розкошів одірваний од голодного нашого рота...

Натовп заворушився в темряві.

Голоси:

— Ходімо, Марку, ходім!

— Буде земля!

— Однімемо землю! Ходімте зараз! *Рух.*

Прокіп. Сійте, люди!.. Послухайте мене...

Голоси:

— Слухайте, слухайте, Прокіп Кандзюба говорить.

— Говори, Прокопе.

Прокіп. Люди!.. Правду казав Гуца! Святу правду! Треба землю одібрати. Не однімати, ні, а взяти назад своє, віками нашої праці загорьоване... Кажу ще раз, що правду казав Гуца, та послухайте й моєї ради.

Голоси. Кажи, кажи, Прокопе!

Прокіп. Землю — одібрати! Та тільки для того, щоб тую землю вдержати, щоб узяти її навспражки — не поспішайте, люди! Потерпімо ще кілька днів. Збираймо розпорошену свою силу. Гуртуймося!

Голоси:

— Не натерпілися?

— Знову ждати?

Прокіп. Зараз маємо бастувати! Спробуємо свою силу на цьому. Подивимось, як пани в постолах попожнуть, а тоді, як скрізь наспіє, як піднімуться всі околицьні села, тоді... Тоді — земля наша.

Чоловік з іншого села. Люди! Правду казав Гуща, правду каже й Прокіп Кандзюба. А чия-ж правда правдивіша? — Прокопова! Сили нам треба, єдності, згуртуватися треба!.. Кому не болить, що тая земля та не дається мужикові до рук? Усякому болить. Та ще більше болітиме, як візьмеш, подержиш та й вирвуть її в тебе з рук. Отож слухайте, люди. Завтра не виходьте на роботу... Бастуйте... Заждемо, доки час наспіє.. А земля, вірте — буде наша.

Голоси:

— Правда. Правду каже.

— Не поспішай, щоб не вхопити гарячого.

— Заждати який час треба.

Прокіп. А тепер розходьтєся, щоб завтра рано встати та й на сход. Напишемо приговора, підпишемо, а тоді хай пан постолї взуває, як незгода.

Голоси:

— Гайда, хлопці, додому!

— Ямищани, не розходься: підемо гуртом.

Олекса. Старий пан із паничем коситимуть, а пані з панночками снопи в'язатимуть. Ха-ха!

Помалу розходьтєся. Останніми йдуть Марко й Гафійка.

Гафійка *мало не плаче*. А я вже й прапора наготувала, Марку. Щож тепер? Невже земля не буде нашою?

Марко. Буде, Гафійко, буде! Не журись!

Гафійка. Та коли-ж воно буде? А як люди раділи? Груді розпирало... У мене серце мало не вискочило.

Виходять. З-під дерева встає Хома Гудзь, що спочатку скидався на старий обрісний корінням пеня і з ненавистю сміється.

Хома з *призирством*. У-х! ви! Слимаки! Черва, а не люди. *Збирає хмиз і запалює ватру*. Оттак-би увесь світ склав на купу та й підпалив, щоб тільки попіл лишився.

Іде до кіп сина, що на задньому плані, бере оберемок сина й вкладається на ньому біля ватри. Раптом устає у весь зріст і прислухається. Коротко сміється. Сіно панське. Бере з ватри вогонь і підпалює копи сина. Вертається, лягає й дивиться.

Хома. Бо воно грішне... Усе грішне на проклятій землі. Все грішне, тільки вогонь святий. Тільки один вогонь!

Вогонь заливає увесь задній план сцени. Чутно далекий гамір, що наближається.

Хома *встає, прислухається*. Ти збираєш добро з поту та сліз, а вогонь упав—і де те все?! Шукай у хмарі, порпайся в попелі... Ха-ха!.. *Ховається в пільмі*.

Гамір зростає... ближче й ближче і коли от-от вирветься на сцену.

Завіса

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Картина перша

Декорації першого розділу. Маланка порається коло печи. На дворі злива. Гафійка шиє щось червоне. До хати ввійдуть Ковалиха.

Ковалиха. Драстуйте!.. Чули?..

Маланка. А що таке? Заходьте, серце.

Ковалиха. Пан не хоче набавити ціну.

Маланка. А ви звідки знаєте?

Ковалиха. Тільки що Прокіп із людьми був у пана... *Обтрусується.*

Гафійка. Що-ж пан?

Ковалиха. Як було досі, так, каже, буде й надалі. Дорожче не дасть.

Маланка. Так. Що нам тепер?

Гафійка. Як?.. Бастувати будем.

Ковалиха. Як-то бастувати?

Гафійка. А так... бастувать — і край.

Маланка. Не схочемо ми, наймуть ямищан.

Ковалиха. Атож. Або пісчан.

Гафійка. Ямищани не підуть: вони теж підняли ціну.

Маланка. Я на все згодна. Як забастовка, то й забастовка! Гірше не буде.

Ковалиха. А не буде. Та тільки не всі на забастовку пристануть.

Гафійка. Усі пристануть — побачите. Засвербить у носі панові.

Маланка. Так, людоньки, так. Лізьте в ярмо, жніть за тринадцятий сніп! Послужіть панові... Не діжде! Хай сам собі жне.

Ковалиха. Коли-ж стерня коле...

Стук у вікно.

Гафійка. Мамо, хтось стукає в вікно.

Маланка *коло печі*. Вікно? Яке там вікно?

Знову стук.

Ковалиха. Справді, щось стукає...

Маланка *підходить*. Що там? Хто стукає?

Голос за вікном. Ідіть на гуральню! Нещастя!

Андрій скалічив руку...

Гафійка. Що таке? Що він каже?..

Маланка. Нещастя?

Голос. Вашому Андрієві руку скалічило...

Ковалиха. Боже мій, боже!..

Маланка *наче нерозуміє*. Дуже скалічив?

Голос. Не знаю. Одні кажуть — відтяло руку, а другі — пальці.

Маланка. Ой, боже-ж мій! Що-ж тепер робити?
Метушиться.

Гафійка *гукає в вікно*. Зайди до хати...

Ковалиха. От тобі й маєш!.. Та ви не журіться, сестро: може, тільки поранило...

Гафійка *дає матері свиту, й сама одягає хустку*. Біжімо вдвох, мамо...

Увіходить хлопець.

Маланка. Ой, боже-ж мій... Ти бачив Андрія? Хлопець. Ні, я не бачив. Мене послали. Я з гуральні...

Гафійка. А він не помер?

Хлопець. Не знаю.

Гафійка. Ходімте, мамо!

За дверима гамір. Вносять Андрія. Маланка кричить і всіх розпихає.

Маланка. Андрію! Андрієчку!

Гафійка. Мамо!

1-й *сердито*. Мовчи там, бабо!..

Маланка злякано змовкає. Андрія кладуть на піл. Він тихо стогне. Рука йому забинтована.

2-й *зм'якшено, пояснює*. Він, бачите, був в апаратній...

3-й. Біля машини, значить...

Маланка *машинально*. Біля машини...

1-й. Держав маслянку, а шестірня раптом і того... і перевернулась...

Маланка *повторює*. І перевернулась...

2-й. Він тоді правою лап, щоб схопити маслянку, а йому чотири пальці так і відтяло.

3-й. При самій долоні.

Гафійка. Живий?..

2-й. Живий... Хвершал йому перев'язку зробив...

Завтра до лікарні одвезуть.

Маланка. До лікарні одвезуть.

1-й, *що вкладав і щось робив Андрієві*. Тут жінка? Ну, бабо, йди...

Маланка и Гафійка підходять.

Маланка. Андрійку, що ти зробив із собою.

Андрій мовчить, стогне.

1-й. Ну, ходімте, хлопці. Завтра одвезуть його до міста.

2-й. Прощавайте. *Виходять*.

Ковалиха. Прощайте.

Гафійка. Таточку...

Маланка. Що з тобою зробили, Андрійку?

Андрій. Піди збери мої пальці... Закопай у землю...

Я ними хліб заробляв...

Маланка *голосить*. Ой... боже мій, боже...

Андрій. Чуєш, Маланко, тобі кажу: піди збери мої пальці.

Гафійка. Заспокойтеся, тату.

Андрій. Іди-ж бо швидче, Маланко, бо потім не знайдеш. Виметуть... викинуть...

Гафійка. І нащо вони вам, таточку?.. Не думайте про них...

Ковалиха. Як то нащо, Гафійко? Як не поховати зараз пальців, то Андрій і на тому світі буде калікою. Біжіть, сестро, й справді зберіть та поховайте...

Маланка *відходить од Андрія, точиться від сліз*. Та що-ж ми тепер будемо робити... Ой, боже-ж мій, боже!..

Андрій *дратується*. Іди, Маланко!..

Маланка. Іду, йду... *Голосячи виходить*.

Ковалиха. Стривайте, Маласю, і я з вами. От нещастя!

Виходять. Андрій стогне. Гафійка тихо плаче.

Гафійка. Може ви їсти хочете, тату?

Андрій. Нічого не хочу. Правду казав той Марко Гуца... Ми, як худоба в пана. Та де! Гірше...

Гафійка. Авже-ж, правду, тату. Марко завжди правду каже.

Андрій. Багачі! Фабриканти! Калік з людей роблять. Забирають силу, кров точать...

Увіходить Хома Гудзь.

Гафійка. О, дядько Хома, прийшли.

Хома підходить до Андрія й мовчки на нього дивиться.

Андрій. Бачите, Хомо, що з мене зробили...

Хома одводить од його погляд і втоплює погляд у простір.

Андрій. Куди я тепер? До чого, як немає рук?

Хома *наче до себе*. Х-ха!

Андрій. Їм такі не потрібні. Мають здорових...

Хома мовчить.

Андрій. Що-ж мені тепер?.. Пропадати?

Хома. А пропадеш...

Андрій. Де-ж та правда на світі?

Хома. Мовчи, Андрію. Мовчи та гинь.

Андрій. Живий не хоче гинути. Гафійко, чого це мати не йде. Може не знайде пальців? Піди їй допоможи шукати. В апаратній... біля того... там тобі скажуть, де...

Гафійка *тихо*. Добре. *Виходить*.

Андрій. Живий про живе й думає, Хома. А про віщо мені тепер думати?

Хома. Тепер він скиглить, а перше радів: „гуральня!“ Диво яке! Щоб тому очі грали та танцювали зуби, хто її ставив.

Андрій. Ззіли мене, „пане добродзею“... Взяли та й ззіли.

Хома. А ти думав, не ззідять?.. Ззідять. Без соли ззідять! Вони на людей пастки ставлять, як на вовка. Спіймавсь, іздеруть із тебе шкуру, оббілюють до чиста, а те, що їм непотрібне, викинуть у гній.

Андрій. Правду ви кажете, Хома, ой, правду...

Хома. Ти думаєш — фабрику ставлять, фольварок будують. А вони пута кують на людей, ставлять сільце, щоб людську силу спіймати в нього, кров людську сточити, бодай вас сточило, як шашіль сволок...

Андрій. Ой, не крайте серця, Хома, бо гостре ваше слово, як ніж, наче більма з очей стинає... Ху!.. Душно!..

Хома. Запоганили землю, наче короста. Скільки їх - жменька, а глянь, як насіли землі на груди, як простягають далеко руки. Здушили села своїми лапами, наче зашморгом шию, загнали в шпарку! Вийди на гору, подивися — лежать села, як купи гною на панському полі, а над ними димлять сахарні й гуральні та людську силу переганяють на гроші... Поглянь на

мене, а я на тебе. Ти мені сивий волос покажеш, своє каліцтво, а я тобі що? Може, душу свою, що закопав у гною, як глядів панську худобу! Я там усе закопав, чим горіла душа, а ті один з другим дивилися та мовчали, бодай ви зацікавили на віки всі, кроти сліпі...

Андрій. Овва? А що-ж я міг зробити? Тай чим винні люди?

Хома сміється гострим колючим сміхом, що з нього наче, іскри летять. Сміх кликоче в ньому, як вода в казані, й раптом виривається. Хома раптом присовує своє гаряче обличчя до самого Андрієвого вуха. Слова летять так швидко, що їх ледве впіймаєш.

Хома. Не міг? Ні, брешеш, міг. Бачиш—лани... Пшениця, як море... панське багатство... Ати взяв сірник, один із коробки сірник, і полетіли в небо дими, а на землі лишився сам попілець... Бачиш будинки, палаці, повно худоби, добра... а ти прийшов маленький, сірий, як мишача тінь—і за тобою тільки вугілля.

Хома говорить усе швидче й швидче, рве слова, свистить і кликоче. Андрій з жахом одсовується від нього.

Хома. Од пана до пана... з гуральні до сахарні... з кубла в кубло. Скрізь, де людська кривда гніздо собі звилла, аж поки не стане гола земля... Чуєш?.. Тільки гола земля та сонце.

Андрій *не* добуде голоса. Бог із вами, Хомо! Хіба таке можна робити? Та то-ж свята кривавиця людська піде з димом... Та невже ото ми все життя робили на те, щоб пустити все за вітром? Пани то так... панів треба знищити, а добро... добро людське...

Хома *дивиться мовчки, потім цідить, наче межі очі плює*. Хам ти... червак... гний, пропадай, щоб і слід твій загинув, так наче ніколи тебе не було...

Андрій. Ов-ва! Які-ж бо ви, Хомо...

Хо ма не слухаючи, виходить розлютований.

Андрій. Куди-ж ви, Хомо?.. Стривайте... Заждіть, Хомо!.. *Лягає й тихо стогне.*

Увіходить Маланка.

Андрій. Знайшла?

Маланка. Знайшла...

Андрій. Усі знайшла?

Маланка. Тільки три... четвертого немає...

Андрій. Чого-ж ти не пошукала, як слід?

Маланка. Немає четвертого...

Андрій. А де-ж він подівся?.. Ти в апаратній шукала?..

Маланка. У машину, кажуть, четвертий попав. Розчавився.

Андрій *стогне*. Покажи...

Маланка. Я вже закопала. На городі.

Андрій. Як-же я тепер житиму без пальців?

Маланка. Оце маєш, Андрійку, гуральню!.. Що-ж будемо робити?

Андрій. Як що? Видужаю, піду на гуральню, нехай поставлять на іншу роботу.

Маланка. Дожидайся. На біса їм каліка здався? Здорових мають доволі. *Павза.* Доведеться Гафійці в найми йти.

Т е м н о .

Картина друга

Майдан коло зборні. Натовп. Гомін.

Семен. Скрізь устав народ, бунтує, хоче чогось, робочі страйкують, залишають заводи, чугунка не ходить. А чого-ж нам сидіти, згорнувши руки, чекати, щоб за нас хтось подбав.

Панас *увіходячи*. Про що вони там гомонять? Треба, щоб усі чули.

Олекса. Бачите-ж — тісно. Не потовпляться всі...
Ось має Гуща прийти, у того голос, як дзвін.

Панас. Щось наших верховодів не чути, — по-
лякались, сидять по хатах.

Сміх.

Голоси:

— Стережуть клуні, щоб не пішли за вітром.

— Нащо вже Підпара: верховодив усім миром,
а й той причаївся.

Олекса. Боятися! Минулося їхнє царство!

Панас. Нове царство йде. По новому життя
підє. Що-дня тобі якась новина. Там економію розі-
брали до щенту, там спалили гуральню або сахарню,
в іншому місці рубають панські ліси, орють землю.

Олекса. І нікому за це нічого. Пани тікають,
никнуть перед лицем народу, як солома в огні.

Панас. Що-дня вітер приносить свіжі дими,
а люди свіжі оповідання, й ніхто більше не дивується.

Семен. Учора це була казка, сьогодні — дійсність.
Що-ж тут дивного?

Голос: Кому казка, а кому й ні!

Олекса. І то правда! Гуральня паничева та еко-
номія й досі муляють очі! Чого ще ждати?

Голоси:

— Хіба ми за людей гірші?

— Скрізь уже пораються зі своїми панами, тільки
ми чогось чекаємо!

Панас. О! Дивіться: Підпара та Мандрика до
зборні сунуть.

Олекса. Про вовка помовка...

Увіходять Підпара й Максим.

— Голоси ззаду.

— Заходьте: почувете, як вашу землю там ділять.

— Не слухай, бо сало потонша з досади.

Семен. Нічого їм не буде. Бідний із праці аж
рветься, а багатому черево дметься...

Максим. Драстуйте, люди!..

Ніхто не відповідає.

Олекса *хоче привітатись, але здержується.*
Драс...

Підпара мовчки суворо дивиться.

Семен. Бідний розкидає, а багатий збирає.

Максим *сміється на кутні.* Землю ділите?
Діліть, діліть...

Голоси. Чого смієшся? Весело тобі?

Максим. Нічого. Минеться. Доведеться й свині
глянути на небо...

Голоси:

— А доведеться! Тобі першому!

— Побачиш небо... як будуть смалити! Ха-ха!

Сміх. Максим і Підпара йдуть далі.

Голоси:

— Куди-ж ти йдеш?

— Забув, що ти староста сільський?

— Одстаростував уже?... *Регім.*

— Тю-тю! Га-га-га!..

Регочуть, тюкають у слід багатіям. Із зборні виходить Прокіп.

Прокіп *до Панаса.* Що тут таке, дядьку?

Панас. Підпару та Мандрику люди провожають.

Олекса. Ач, як пішли! Як собаки побиті.

Семен. Вкрутили хвоста багатіям.

Швидко увіходить Марко Гуца.

Марко. Драстуйте, люди!

Голоси. Здоров, Марку! Де був?

Марко. На станції був! Бастують! Уже другий
день машина не ходить! Маніфест вийшов! Ось він!
Показує газету.

Прокіп. Скликайте народ. Біжіть, Семене, скажіть, щоб ударили в дзвона...

Семен швидко виходить.

Голоси:

—Маніфест! Маніфест!

— Про землю маніфест!

Панас. Діждалися! Послав бог! *До Марка.* Читай, читай, Марку!

Прокіп *кричить.* Заждіть, люди добрі! Нехай усі зйдуться.

Ударили в дзвона...

Марко. Робочі на станції зібралися й радять, що робити. От де народ! Треба й нам так саме порадитись, бо про землю в маніфесті нічого не сказано!

Прокіп. Скликайте всіх! Не можна гаяти часу.

Марко. Ямищан кличте.

Прокіп. Покличемо всіх.

Панас. Що? Про землю нічого не сказано?

Голоси. Що про землю? Читай, Марку, що про землю!

Сцену заливає народ.

Голоси:

—Що таке? Чого дзвонять?

— Маніфест вийшов!

— Який маніфест?

— Про землю.

— Читайте! Читайте!

Прокіп *дуже.* Читай, Марку! Слушайте, люди!

Марко *починає читати високим, якимсь чужим голосом* *). „Божію милостію, ми, Ніколай второй, імператор і самодержець Всеросійський, цар польський...

Натовп збільшується, гамір зростає. Марка не чути, долітають тільки окремі слова.

Прокіп. Тихо! Люди добрі, тихо! Слушайте!

*) Текст маніфесту взято з архіву Харківського Істпарту.
Прим. авт. інсценізації.

Голоси:

— Слушайте!.. Слушайте!

— Що він читає?

— Про землю, маніфест.

— Тихо, слухайте!.. Голосніше!

Марко.... смути і волнення в столицах і во многих местностях імперії нашої великої і тяжкою скорбію переполюють серце наше...

Натовп хвилюється. Гамір усе більше зростає.

Голоси:

— Про землю! Про землю читай, Марку!

— Тихо! Заждіть, не все зразу!

— Буде й про землю.

— Слушайте!.. Слушайте!..

Марко. Великий обет царского служенія повелеваєт нам всіма силами разума і власті нашої стреміться к скорейшему прекращенію столь опасной для государства смути. Повелев подлежащим властям принять мери...

Панас. Оце вже, мабуть, про наше, про землю...

Голос. Голосніше читай.

Семен. Тихо! Слушайте! Ну й народ!..

Марко.... принять мери к устраниенію прямих проявленій безпорядка, безчинств і насилій, в охрану людей мирних, стремящихся к спокойному выполнению лежащего на каждом долга, ми, для успешнейшего выполнения общіх предназначаемых нами к умиротворенію государственной жізни мер, признали необходимым об'єдинить деятельность высшего правительства...

Панас. Еге, це вже мабуть не про нас, а проти нас...

Прокіп. Не перебивайте, дядьку, дайте дочитати до краю!

Панас. А на бісового батька воно здалося, як там про землю нічого не говориться.

Голоси. — А справді, все про якісь „мери“ говориться...

Панас. Читай про землю! А те, що лишнє, пропусти.

Олекса. Авже-ж, читай про землю.

Прокіп. Слухайте, люди, так неможна! Треба все прочитати, а тоді вже будемо балакати. Слухайте, нехай Марко дочитає до кінця.

Голоси. Читай, читай до краю. Слухайте!

Марко.... на обязанность правительства возлагаем ми выполнение непреклонной нашей воли: Перше — даровать населению незыблемие основы гражданской свободы в началах действительной неприкосновенности личности, свободы совести, слова, собраний и союзов. Друге — не останавливая предназначенных выборов в государственную думу, привлечь тепер-же к участию в думе, в мере возможности...

Панас. Знов про „мери“...

Марко.... соответствующей краткости остающагося до созыва думы срока, те класи населенія, которие нине совсем лишени избирательных прав, представив засім, дальнейшее развiтiє начала общаго избирательного права вновь установленному законодательному порядку...

Панас. Щось дуже круто закручено,—не доберу, в чому справа.

Прокіп. Тихо! Слухайте.

Марко.... і, третє—установить, как незыблемое правило, чтобы никакой закон не мог воспрять силу без одобрения государственной думы і чтобы выборним от народа обезпечена била возможность действительного участия в надзоре за закономерностью действий поставленных от нас властей.

Панас. Це, мабуть, щоб становому не давати хабарів?

Голос. Спробуй, не дай: і з шкурою здерє!

Марко... прізваєм всех верних синов Росії
вспомніть долг свой перед родіной, помочь прекра-
щенію сей неслиханой смути і вместе с намі на-
преч все сіли к возстановленію тишини і міра на
родной землі.... Дан в Петергофе, в 17 день
октябрю в лето от Рождества Хрїстова 1905. царство-
ванія-же нашего одинадцатое. На подлинном собствен-
ною его імператорского велїчества рукою подпісано:
«Нїколай». К семулісту світи его велїчества генерал-
маіор Трепов руку приложїл.

Мовчаннє. Всї стоять нерухаючись.

Панас. Все?

Марко. Усе.

Панас. Про землю, виходить а нї словечка?

Марко. А ви, дядьку, й досї вірили, що землю
й справді віддадуть?

Панас. А вірив. Усі люди вірили. Казали що
землю ділитимуть.

Прокїп. Хто казав? Це ми, люди, народ так
казав, бо хотїли цього, вірили в це, а землі нїхто
й не збирається ділити.

Марко. Землю треба одібрати. Силою треба
взяти.

Панас. А може це не справжній манїфест? Може,
підроблений панами?

Марко. Нї, дядьку Панасе, манїфест справжній.

Серед натовпу зростає ремство.

Голоси:

— Що-ж він читав? — воля, свобода, а де-ж земля?

— Хїба не чув? Він тїльки про землю й читав.

— Тринди-ринди — коржі з маком! Про землю
й слова не сказав, Марко.

— Чув? Свобода, воля, а яка воля?

— Хїба я не знаю? Бити панів.

— Я розібрав одразу. Дадено волю, щоб чорний народ знищив панів. Який, значить, живе з людської праці...

Баби:

— Як будуть розбирати економію в пана, я візьму тільки руду корову.

— А мені коли-б пару гусей на розплід. Такі хороші гуси..

— Буде що взяти. Не заберемо ми, візьмуть чужі, а пан таки-ж наш...

— Звісно... Не даваймо нікому цього.

Марка й Прокопа оточили з усіх боків і мало не розірвуть.

Голоси:

— Ну, як-же воно буде, хлопці?

— Чи швидко ділитимуть землю?

— А куплену землю чи не заберуть? Що про це маніфест каже?

Марко. У маніфесті про землю нічого не говориться. Чуєте?

Баба до Прокопа. Прокопе, слухай мене... Це я! Почекайте-ж бо, люди, дайте сказати. Чуєш-но, Прокопе, чуєш... Щоб мені одрізали ближче, там де пшениця родить... Гляди, щоб не забув... Чуєш, Прокопе, га?

Прокіп стає на рундуці. Люди! Слухайте!.. Слухайте, що я вам скажу!

Марко. Слухайте... Слухайте. Прокіп казатиме про землю.

Голоси:

— Тихо! мовчіть!

— Слухайте!

Гамір змовкає.

Прокіп серед мертвої тиші. Люди! Ви всі чули царський маніфест. Чого ми од його ждали? — Землі!..

Голоси:—Так, так, Прокопе, землі, землі!..

Прокіп. У маніфесті про землю не сказано й словечка. Земля по старому лишається в панських руках. Немає нам землі! Чуєте? Нема! Земля залишається в панів та багатіїв! Лю-ди!.. Що маємо робити?

Марко *кричить*. Даремно ми сподівалися ласки від царя! Шкода часу ждати ласки від панів! Як що самі за себе не подбаємо—ніхто нам не допоможе, ніхто не зарятує! Чуєте?! Землю треба одібрати силою!

Голоси:

—Правда! Одібрати!

— Убити пана! Спалити, як не відступиться!

Панас *розлючений*. Лю-ди, христіяни! Слушайте мене старого! Я колись кликав вас почекати великої милости! Великої справедливости! Так слухайте мене ще раз:—Нема для мужика милости, нема справедливости! Ми — бидло! Ми — худоба! Але й худоба сказиться, як що її не годувати, як що коло неї не ходити по хазяйському. Годі! Урвався нам терпець! Одберімо й поділімо землю—сами! Без чужої ласки!

Голоси *розлючено*.

—Бий панів! Бий до цурки!

— Спалити! Рознести, щоб і сліду не зосталось!

Марко. Слушайте, люди! Земля належить тим, що віки цілі поливали її своїм кривавим потом! Зараз підемо всі до пана й одберемо нашу землю! Чи всі згодні?

Голоси *ревуть*.—Згодні! Згодні!

Марко. Прокопе, ходім складемо приговора.

Голоси.—Не треба приговору! Рушайте так!

Прокіп. Ні, люди добрі, треба, щоб по закону! Наше—оддай нам! *Марко й Прокіп ідуть до зборні*.

Голоси:

—Як що буде опинатись: зруйнуємо й рознесемо все до цурки!

— А казали дадуть землю! Поділять, казали!

— Як сам не забереш—дулю. дадуть!

Вбігає Хома Гудзь.

Хома *заснався*. Утік! Утік!

Панас. Хто втік, Хомо?

Хома. Пан старий утік із паньою!

Панас. Що? Сам утік?!. Чуєте, люди?

Хома. Селом боялися їхати, щоб не побачили!
Так вони садом та тим шляхом, що по-за садом.
Тільки й сліду...

Голоси:

— Га-га! Сами повтікали!

— Боятися, сучі діти, мужика! Налякались!

— Що-ж тепер?

Хома. Як то що? Розбити, рознести, зрівняти
з землею економію, щоб і сліду не було! Спалити
й попіл розвіяти!

Панас. Тю—на тебе! Чи ти не здурів, Хомо? Та
то-ж людське тепер! Наше! Зараз підемо й приймемо
до своїх рук.

Хома *хмуро сміється*. Дивися, щоб не випри-
снуло з рук! Не вдержиш!

Виходять Прокіп і Марко з приговором в руках.

Панас *показує мужицькі п'ястуки*. Подивись-
но!... Дай-но тільки!—Вдержу, не випущу!

Семен *до Марка й Прокопа*. Старий пан із
паньою втікли з економії.

Марко. Втік? Догадався, виходить? Ну, його щастя!

Прокіп. Зараз Марко прочитає приговор та
й рушимо.

Голоси:

— Не треба читати, ходімте швидче.

— Авжеж не треба! Ходімте, бо прикажчик та
ключниця все порозтягають!

— Там читаємо! Ходімте швидче!

Прокіп. Коли так—ходімте!

Рушають з гамором.

Семен. Стривай, Марку, корогву треба попереду. Давай, Гафійко! *Бере в Гафійки прапора й прив'язує на держално.*

Марко. Спасибі, Гафійко, спасибі. *Тисне їй руки. Голоси читають на прапорі.*

— «Земля і воля»...

— Земля і воля!

— Земля і воля!!..

Прокіп. Рушайте!

Натовп із прапором попереду рушає.

Т е м н о

Картина третя

Панський двір. На другому плані веранда, що з'єднує дві частини будинку. За верандою сад. Виходять Пан у теплому халаті й Становий.

Становий *увиходячи*. Військо непевне. Мають прийти два козачі полки, тоді буде допомога. Я не хотів при вашій дружині цього казати, але це так. Доки не прийдуть козаки, справи наші дуже погані. Між иншим, сьогодні має вийти маніфест. Чорт зна, що робиться! За цією забастовкою навіть газет не маєш часу читати. Зраня до півночі мотаєшся з однієї економії до другої. Ну, накажіть покликати челядь—я її трохи полякаю. А вам раджу сьогодні-ж виїхати. У Глинському мужики забили поміщика й спалили економію.

Пан. Що ви кажете? Справді? *Гукає*. Яне!.. Яне, де тебе носить?..

Увіходить прикажчик Ян.

Ян. Слухаю пана.

Становий. Склич мені зараз сюди всю челядь, та швидче—мені вже їхати треба.

Ян. Зараз, прошу пана. *Виходить*.

Становий. Ну, як урожай у вас? Пшениця, здається, була добра?

Пан. Ах, не питайте мене про врожай!.. Я вражений... вражений у самісіньке серце. Ну, я знаю, що по інших селах були забастовки, але, щоб у мене, коли я завжди був добрий до хлопа й не раз дарував спаш, а жінка ніколи не одмовляла хворим у порошках хіни, олійку й арніковій примочці!..

Становий *курить*. Хлоп добра не пам'ятає.

Пан. Ну, вони мене ще згадуватимуть. Хай тільки мине цей непевний час.

Сходиться челядь. Наймити й наймички різного фаху й віку. Серед челяди маленький хлопчик—Гусій у батьківському картузі й одягу. В руках батіжок. Останній увіходить Ян.

Пан. Усі зібрались?

Ян. Усі, прошу пана.

Становий. От що... Серед вас завелися бунтарі, що підбурюють вас не слухати пана... Так от... *Не знає, що казати*. Знайте, що ці розбишаки брешуть. *Сердиться*. А вас за те, що їх слухаєте, по головці не поглядять!.. *Раптом тупає ногами й лютує кричить*. Закатую нагаями кожного, хто буде бунтувати!.. Чуєте? Я вам покажу забастовки!

Чутно дзвін. Челядь стрипенулась

Пан *слухає*. Скажи їм, Яне, щоб ішли до роботи.

Ян. Слухаю пана. Марш до роботи! Ну, ну, чого прислухаєшся? Швидче!..

Челядь виходить.

Становий *заспокоює себе вином*. Ач які!.. Бунтувати вигадали! Забастовки! Я вам покажу!.. *Слухає*. Чого це дзвонять?

Пан. Мабуть, горить щось. Або щось важне сталося, бо так звичайно б'ють на сполох!

Становий. Ет, якісь дурниці. *До себе*. А може маніфест? Тікати треба. Ну, годі! Бувайте здорові.

Треба їхати. Не забувайте моєї ради. Тікайте зараз-же до міста. Ех, мавши ваше багатство, я-б і дня тут не сидів, давно був-би десь за кордоном. Допобачення!

Пан. Ідьте здорові. *Лукає.* Яне, скажи там, щоб подавали коней панові становому, та довідайся, чого це дзвонять.

Становий. Не клопочіться, я сам піду до хурмана.

Прощаються. Становий швидко виходить через сад. З цього боку вбігає панич Льольо. Він дуже стривожений.

Пан. Чого це ти так рано, Льольо?

Панич *оглядається.* Нас ніхто не почує?..

Пан *тривожно.* Що сталося? Кажі швидче.

Панич. Я тільки що зі станції. Потяги не ходять. Залізниця стоїть—бастують... Вертаючись назад, мусив їхати іншим шляхом, бо коло зборні збіглося все село... Читають маніфеста... Вже одержали...

Пан *дратується.* Чорт-зна що таке: третій день не маю пошти!.. Ну, ну!..

Панич. У маніфесті, мені казали на станції, нічого не сказано про землю. Розумієте? Мусить бути обов'язково бунт. Треба негайно тікати до міста.

Пан. Та куди-ж тікати? У місті теж заколот!

Панич. Дарма, там безпечніше. Скажіть Янові, щоб запрягали коней, та по дорозі заїдьте до мене й заберете з собою жінку. Поспішайте, тату!..

Пан. Ах, кляті хлопці! Голова мало не лусне од цього дзвону, бодай вам у голові дзвонило!..

Панич. У Переорках та в Млинищах уже горять економії...

Пан. Уже?! Яне!.. Яне, сюди! Швидче!

Вбігає Ян.

Ян. Слухаю пана!..

Пан. Звели зараз-же запрягати коні!.. Хутко!

Ян. У віщо запрягати, прошу пана?..

Панич. Запрягай в обидві карети... Щоб за одну хвилину були готові! Коней подавай за садом... Зрозумів?..

Ян. Так, прошу пана!.. *Біжить, гукаючи.* Максиме!.. Максиме!..

Панич. Ідїть скажіть мамі, щоб швидче збиралася. Не беріть з собою ніяких бебехів. Бо можете не встигнути. Ах, тату, тату! Казав — найміть черкесів. Хому Гудзя випустили... Ходив коло саду, як я їхав.

Пан. Хому випустили?!.. *Біжить до покоїв, гукаючи.* Марино, Олено!..

Дзвін гуде. Панич нервово ходить по веранді—курить. Із цього боку ввіходить Маланка. Панич не бачить.

Маланка. Добридень панові! Вклоняюся панові...

Панич *злякано обертається.* Хто це?.. Хто тебе пустив сюди?

Маланка. Це я, паничу, я, Маланка, колишня нянька ваша.

Панич. Чого тобі? Прийдеш другим разом: часу не маю зараз.

Маланка. Прошу пана послухати, одну часинку, прошу пана.

Панич *дратується.* Чого тобі треба? Ніколи зараз!..

Маланка. Чоловіка мого, Андрія Волика, прошу пана, скалічило на вашій гуральні, але він ще може робити... якусь іншу роботу...

Панич. Зараз нема роботи на гуральні.

Маланка. Якусь роботу, прошу пана. Він-же зовсім дужий... тільки чотири пальці відтяло на правіці.

Панич. Калік не потрібую до роботи. Здорових маю забагато.

Маланка. Пане, та-ж на вашій гуральні скалі-
чився Андрій!.. Дванацять літ робив на сахарні у
тата вашого та й на гуральні вже ось...

Панич *на бік*. Клята баба... Нічим не можу
йому допомогти. І так великі втрати були через його
незграбність. За лікарню платив... Сам винен!.. Не
треба було бути роззявою... та не треба було това-
ришувати з Хомою Гудзем.

Маланка *плаче*. Паничику, голубчику!.. Що-ж
нам тепер?.. Пропадати? *Голосить*.

Панич *дратується*. Не реви... Не люблю я...
Чуеш?!..

Маланка злякано здавлює ридання й тільки схлипує.

Панич. Не люблю я тих бабських ревів. *Дістає
гроші*. Ось маєш п'ять рублів... Це тобі даю, а не
Андрієві твому.

Маланка. Дякую панові за ласку.

Панич. А тепер іди звідціль! Ну, чого стоїш?
Кажу тобі — йди!

Маланка. Кланяюсь панові... Іду, йду... *Помалу
йде*.

Вбігає Ян.

Ян. Коні готові!

Панич. За садом поставили?

Ян. Так, прошу пана.

Маланка *слухає*.

Панич *гукає до покоїв*. Тату, мамо! Швидче!
Коні готові!

Маланка *шипить*. Тікаєте?!.. Тікайте, тікайте!
Виходить.

Пан у *покоях*. Чуеш? Швидче повертайся! На
біса воно тобі здалося? Покинь!..

Витягає з покоїв за руку стару пані, вщерть обвішану різ-
ними бебехами.

Панич. Швидче! Швидче, бо не встигнете!..

Пані. А ти-ж, Льолю, що будеш робити? Тікай із нами!

Пан. Авже-ж, Льолю, тікаймо разом!

Панич. Я не покину гуральні.. Тут буду... Наглядатиму за економією... Ну, прощайте! *Цілюються.* Швидче!.. Заїдете до мене по дорозі та візьмете жінку... Вона на вас чекає.

Усі виходять через сад. Через хвилину Панич повертається з Яном.

Панич. Позамикай усі кімнати, Яне, і дай мені ключі.

Ян *біжить до покоїв.* Слухаю пана.

Чутно гамір. Зходяться всі двірські челядники.

Голоси:

— Кидаймо роботу, бо поб'ють!

— Авже-ж! Скалічать!

— Маніфест, братця, вийшов!

— Гайда до зборні! Чуєте? Дзвонять!

Панич. Що там за крик? Чого вам треба?

На нього не звертають уваги.

Панич. Максиме! Де ти? Максиме!

Максим *виходить із гурту.* Це, прошу пана, не наша вина.. Життя миліше за службу... Скалічать, що тоді діти робитимуть...

Панич. Що таке? Ну! Говори!

Здіймається галас.

Голоси:

— Як, що? Забастовка!

— Маніфест вийшов про землю!..

— Не покинемо роботи—поб'ють!

— Ходімо, чого тут довго балакати!..

Максим. Це, пане, не наша воля! Та й старий пан із паньою не дарма втік!.. Гей, хлопці, гайда!..

Рушають.

Панич. Куди ви! Стійте!..

На його крик ніхто навіть не обернувся.

Голоси:

— Веди, Максиме, до зборні! На майдан!..

— Всі гуртом ідемо! Хлопці, не відставай!

— Дівчата, біжимо, швиденько!

Виходять. Останній поспішає один маленький Гусій. Підняв поли, картуз насунув, батіг в'ється за ним по землі гадючкою.

Панич до Гусія. Куди ти? Гунцвоте!

Гусій піддає ходу. До зборні, пане...

Панич. Ах ти, пуцвіринку! А гуси чого покинув?

Гусій. Бо тепер забастовка! Зникає.

Панич. Тьху!.. Цуценья миршаве! Ач-яке!.. А, бестії, хлопи! Гукає за сцену. Мусію, гей! Тихо. Мусію!.. Ти там?.. Що-ж це таке?.. А, бестії, бидло! Де Ян?.. А-а!.. Яне! Чуєш?..

Увіходить Ян із ключами.

Ян. Усе позамикав, пане. Віддає ключі.

Панич. Бестії, хлопи!.. Кинули роботу й подалися на село!

Ян. Я бачив у вікно! А з села наче хмара суне! Ідуть із вилами з косами!.. Тікаймо, паничу! *Хоче бігти.*

Панич. Стій, Яне! Тобі вони нічого не зроблять.

Ян. А хто його знає, пане...

Панич. Не бійся. Залишайся тут і наглядай. Не чини їм ніякого опору. Хай роблять усе, що хочять. Замічай тільки верховодів.

Ян. Боязко, пане!

Панич. Не бійся! Ну!.. Я піду садом.

Чутно гамір.

Ян. Уже йдуть!.. *Прислухається.*

Панич. Дивися-ж, Яне!.. Вернеться татко, він тобі заплатить за службу!

Зникає в саду. Гамір збільшується. Ян ховається, гамір зростає більше й більше, і зрештою на сцену виходить величезний натовп—усе село. Попереду Семен Мажуга з прапором, Марко Гуца, Прокіп і Панас.

Прокіп. Тихо, люде!

Голоси:

— Тихо! Слушайте!

— Де прикажчик? Прикажчика шукайте!

Марко. Знайдіть прикажчика!

Двое побігли шукати й зараз-же виводять Яна, блідого, заляканого, без шапки.

Панас. Сховався? Боїшся? Тікаєш од лица народнього?

Марко. Тихо, люди! Пан утік?..

Ян. Утік.

Марко. Втік? Ну, й добре, коли так. Слухай ти.

Дзвони змовкають. Марко витягає з кешені приговора й починає читати серед мертвої тиші.

Марко *кашлянув, вирівнявся, високим голосом.* Землю, що неправдою взята від нас і батьків наших; землю, хліб наш кривавий, для розкошів одірваний од голодного нашого рота; землю, що з святого права нам належить, бо з давніх давен освячена вона працею рук дідів та онуків; землю, від сьогодні й назавжди народ одбирає назад у свою власність.

Павза. Марко складає папір і кладе в кешеню.

Прокіп *до Яна.* Ти нам непотрібний. Складайся і забирайся звідци.

Ян хоче щось сказати, але тільки беззвучно ворухить побілілими губами.

Панас. Ах, шкода, що втік пан! Оце-б саме раз озуту його в постолі.

Ян *хрипло.* Мусію! Запрягай бричку!

Панас *наче вколений*. Бричку! А на возі з-під гною не хочеш! Чуєте, люди, він хоче брички.

Натовп *наче збудився*, чутно сміх.

Голоси:

— Ач, пан! Чого схотів! Минулося панство...

Маланка. Не давати брички! Собі здасться.

Прокіп. Лагодь, Мусію, воза.

Панас. З-під гною.

Мусій. Та що я йому—слуга чи що? Мусій більше не слуга. Годі, наслужився!..

Андрій. Правда, Мусію, хай сам потрудить ручки.

Ян. Не треба коней. Пустіть, я піду пішки.

Панас. З богом!..

Ян *насовує шапку й боком, жахливо оглядаючи всіх, щоб хто не вдарив, виходить*. Нарешті, коли Ян опинився за ворітьми, всім стало легше, *наче порошок випала з ока*.

Марко. Ну, треба приймати економію.

Панас. Як будемо приймати?

Прокіп. Оберім трьох. Нехай хазяйнують. Там буде видко.

Олекса. Мало трьох... Душ п'ять треба.

Семен. Доволі трьох. Прокопа, Гущу та Безика може.

Панас. Ні, краще Мажугу!

Голоси:

— Мажугу! Семена Мажугу, краще!

— Пишіть приговор.

Маланка. І справді, чого чекати? Треба швидче все списати, щоб уже ділити землю. Чого чекати? І так доволі ждали! Нехай-би кожний вже знав, що його й де.

Марко. Встигнемо, тітко Маланко, заждіть, щоб усе, як слід.

Прокіп *дивиться на покої*. Тут-би варто школу зробити.

Марко. Школу вже маємо, зробимо краще народній університет.

Семен *кличе з веранди*. Марку, Прокопе! Йдіть сюди! Отут біля столу розташуємось.

Марко й Прокіп ідуть на веранду й починають усе списувати. Біля їх збивається народ. Баби заглядають у вікна.

Ковалиха. Ой, добра-ж у покоях!..

Маланка. Кому те добро потрібне!..

Ковалиха. А не кажіть, Маласю, хоч воно й народне, як каже Гуща, але в домі певно багато цікавих речей: наливок, м'яких подушок, посуду та всяких чудних витрибеньків, яких мужикові й бачити не довелось.

Молодиця. Так воно й лишиться там? Незаймане? Роздать-би його людям, — хай-би поживились.

Ковалиха. Авже-ж краще-б роздать, та Гуща каже...

Семен *на веранді*. Записуй Марку: сорок пар волів... двацять восьмеро коней...

Голос.—Шіснацятєро лошат.

Марко. Не поспішайте... Ось допишу приговора... Потім...

Голос. Корів...

Марко *виходить наперед*. Слухайте приговора, люди! *Читає*. «За господарів біля громадської економії призначаємо Прокопа Кандзюбу, Марка Гущу й Семена Мажугу. Мають ці люди вести хазяйство в громадській економії, а всі прибутки з неї справедливо ділити між народом. Чи згода на це?

Голоси.—Згода! Згода!

Марко. Підписуйте!

Кладе приговора на столі. Всі по черзі підходять і підписують.

Прокіп. Аж чудно й радісно разом. Що недавно бачив у мріях, тепер здійснилось. Життя до людей повернулося лицем.

М а л а н к а. Правду, Прокопе, кажеш: повернулося!..
Прокіп. Справедливість глянула в вічі. Не буде більше бідних і багатих,—земля всіх нагодує.

Марко. Народ сам собі скує долю, аби тільки не заважали. Оці будинки, покої, по яких перше блукала одна несита й загребуша людина, тепер підуть під школи. Тут будуть збиратись люди, там будуть читання... Ну, швидче, швидче підписуйте!

П а н а с *увиходить із двору*. Ні, таки з пана поганий господар. Пропадає добро без хазяйського ока. Треба хліб молотити, а машина й досі стоїть без направи. Плуги поржавіли без лемешів, на конях подерті шлеї. Чорти батька зна що, а не хазяїни.

О л е к с а. З таким реманентом і хазяїнувати важко.. Поділіть-би все між людьми, а то яка ще з цього людям користь буде?

П а л а с *зирає на нього*. Яка користь, кажеш?

О л е к с а. Авже-ж! Стерегтимемо панське добро та й тільки.

Х о м а. Авже-ж! Стережіть панське добро. Ха-ха! Пильнуйте, пильнуйте, щоб не пропало. Подякує пан, як поверне назад. А як-же... Він думає, що як пан втік, то вже й пропав. Як раз! Такий не згине. Наведе козаків повне село та й шусть у теплу хату. Спасибі вам, люди, що зберегли. На твоїй спині запише подяку.

А н д р і й. Усе життя пам'ятатимеш... Отак, як я. *Показує скалічену руку*.

Х о м а. Ні, коли хочеш робити, то роби так, щоб він не мав охоти вертати, щоб йому пуста смерділа. Викури димом і вогнем... Зрівняй усе з землею, щоб було голе, наче долоня... *Тицяє пальцем в долоню*. О!.. Як долоня.

О л е к с а. Бо таки правда. Коли-б не вигадував Гуща, в нас усе було-б так само, як у людей. Ще чи ділитимуть землю, чи ні, хто його знає... А тим часом яка користь людям?

Андрій *здіймає скалічену руку*. Де-ж правда? Нам таке роблять, а ми-ж що їм за те? Пан утік, а панича Льольо на насіння лишили. Нехай курить, «пане добродзею», горілку. Хе-хе! Ач, стоїть та буха безжурно димом, наче сміється.

Панас. Атож. Так і буде стояти,— що з нею зробиш?

Хома *сердито сопє*. Ну, я знаю, що зробити...
Справа коротка — спалити!

Люди, що підписували приговор, потроху розходяться.

Голоси:

— Ну, хазяйнуйте, хлопці, щоб усе було добре!

— Швидче списуйте добро та діліть!

— Ходімь додому!

Семен. Ну, що-ж тепер, Прокопе?

Прокіп. Нагодувати свиней та птицю, дати оброку коням та худобі. Ходім.

Марко *до Хоми радісно*. Випустили вас, Хома? Може знов до роботи. У громади послужите? До волів? Га?

Хома. Знов у гній? Пропадіть ви з вашими волами разом!

Марко. Та чого-ж ви сердитесь? Не хочете, як хочете.

Виходить. На кону невеликий гурт: Панас, Хома, Андрій і Олекса.

Хома *скрипить зубами*. Ач, який! До волів?! Сам порпайся в гною, а не других наймаєш.

Олекса. О, він такий! Хазяїн!.. Ще буде з цими хазяями морока.

Андрій. Скрізь по селах покінчили з панами, скрізь димляться руїни, а тут—гуральня. Куди не глянеш—вона. По ночах гуде свисток та горять вікна, як вовчі очі, і все так само, як досі.

Олекса. Наче нічого не сталося.

Андрій. Що за мара?

Олекса. Тепер мужиче право, не панське. Скрізь погромили панів, та й так минулося. Навіть сторонні сміються... Коли-б не Прокіп, не Гуща—давно-б зробили кінець.

Андрій. А панич Льольо? Яка користь із нього? Як ссав народню кров, так буде й далі ссати.

Олекса. Андрія скривдив. Невже чекати, поки й другим так само буде? Хіба ми гірші за других?

Панас *із тугою*. А що, як і справді землі не будуть ділити? Що-ж тоді буде? Що робити?..

Хома. Як, що робити? Бити. Не лишити й на-сіння...

Андрій *верещить*. Бити й палити. Як хочеш «пане добродзею», покуштувати меду, викури бджіл...

Голоси:

— Кого-ж слухать?

— Гуща говорить про спілку, Прокіп про волю, а ви, Хома, радите бити й палити.

Панас *сіє очима нудьгу*. Кудю йти? Де правди шукати? Я нікому не вірю. Хіба мужик знає? Як-би прийшов хтось інший, видючий, простягнув руку, показав шлях...

Голоси:

— Ох, як-би-ж то!..

— Хто до нас піде? Гніємо без просвітку.

Панас. А мужик? Що знає мужик? Одна на йому шкура, та й та в латках.

Хома. Так чого-ж ти її жалієш, старої та латаної. Нова швидче наросте, як цю здеруть!

Панас. Що-ж робити, Хома?

Хома *після павзи*. Як ударять у дзвони—виходь... Хто не вийде—буду палити!..

З а в і с а

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Картина перша

Біля Підпариної хати в дворі. Вечір. На сцені Підпара, Максим Мандрика, Гаврило, 1-й багатій, Підпариха.

Максим. Що воно горить?

Гаврило. Пан в Переорках горить. Зранку пожежа не вгаває.

Максим. Де там! Десь ближче — так, у Млинищах або в Рудці.

Гаврило. Учора горіла економія в Гуті.

1-й Багатій. А позавчора клуні хтось підпалив...

Максим. Згоріли, кажуть, до щенту: сам попілець.

Підпариха. Що діється, господи боже!.. Горять всі пани, генерали, великі „члени“, що й доступиться до них не можна було, і ніхто спинити не може...

Підпара. Вогонь подає звістку вогневі. Як тільки займеться десь небо—з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила. А чорне село, як острів на вогняному морі. Тільки вітер приносить чад, далекі дзвони, тривогу.

Підпариха. Страшно.

Підпара *сердиться*. Йди спати.

Підпариха. Страшно, Лук'яне...

Підпара. Чорт знає, що сталося з народом... Перше, що скажеш, всяк тебе слухає, а тепер — хоч мовчи... Така розпушта. Вже мені ті верховоди!.. Голота! Тьху!

Максим. От скоро почне голота землю ділити... Ха-ха!.. Нащо багатим стільки землі? Щоб, значить, „усім по сім“... Ха-ха... Ти скільки маєш? Трицять? От двадцять три й одріжуть. Ха-ха!..

Підпара. Покинь, Максиме! Не люблю я тих жартів.

Максим *до Гаврила*. А вам, куме, не гріх більше оддати. На що вам, справді, — ви вже старі. Нехай голота у палки вб'ється, покушає папки.

Гаврило *криво посміхаючись*. Ато-ж! Що громаді, те й бабі. Ще доведеться на старість за сніп заробляти.

Максим. Ой-ой! Ще й як. Хіба забули вже жати.

Підпара *сердиться*. Чорта лисого візьмуть! Я й упруга не дам. Що діди та батьки кров'ю здобули, те нерушимо. А що надбав, то моя праця, і всяким неробам зась! Поклав-би на місці, як пса, нехай-би зважився який! Не побоявся-б гріха!

Підпариха. Ти хоч-би кращу рушницю купив. Ох, ох, боже мій милий!.. Твоя нудяща, мотузком звязана...

Підпара. Буде й така... нащо гроші витратити?..

Максим. А я без сокири й спати не лягаю. Сокира мені тепер за молоду жінку править. Ха-ха!..

Гаврило. Вірите: тиждень уже не сплю... Боюся, щоб не підпалили...

Максим. Був я оце в Пісках: до сестри ходив. Прихожу в село. День будній, а люди — до церкви. Спинили й питають — хто й чого, за чим прийшов і до кого. Оглядають, наче я злодій. Ну, добре... Швагер теж у церкві. Глянув я на сестру, а вона ледве на ногах встоїть, очі червоні та каламутні.

Підпариха. Ах, ти, боже мій...

Максим. Що тобі — кажу, — слаба? А вона в плач: «Не слаба, каже, — боюся. Од безсоння звелася. П'яту ніч не спимо, не гасимо світла, пильнуємо, щоб не

задрімати. Ждемо паліїв — голоти. Переказали — ждять нас, будемо палити. Щоб не було ні бідних, ані багатих, самі середні. Страх бере людей. Ще вдень нічого — видко, хто йде, хто їде. А прийде ніч — стережемся». Вчора, каже, вийшов чоловік її на село, — вже сонце сідало, — коли скаче щось верхи. Він на дзвіницю зараз, ударив у дзвони. «Сестра, каже, у мене так серце і впало. — Ніхто, як палії». Збіглися люди, постягали тих із коней, звязали й повели на зборню. — «Палити хочеш нас? Бий їх!» — Ті в крик: «Ми самі їдемо, кажуть, за паліями, що повтікали». — Ніхто не вірить. Та вже церковний староста, каже, урятував. Як-би не пізнав, було-б уже по їх. — Розповідає сестра, а сама аж тримтить.

Підпариха. Господи, боже мій!

Максим. А тут й швагер прийшов із церкви. Круги під очима: видко, зморився. Ну, добре. «Яке у вас свято сьогодні?» — питаю. — «Свята немає, а люди молебінь найняли, щоб одвернув од лиха. Одна надія на бога». Сидимо, розмовляємо про це, про те, а швагер і киває головою, куняє. Сестра теж ледве продере очі, щоб кинути слово. Ну, добре. Вже смеркло, — який тепер день, — повечеряли ми, світло горить. Пора-б і спати — не сплять. Вийшов я з хати — на селі світиться скрізь, ніхто не лягає.

Підпариха. Господи, боже мій, точнісінько, як у нас.

Підпара. Не перебивай...

Максим. Так якось моторошно, лячно мені. А наші сидять. Шеберхне під лавою миша, а вони вже вуха наставляють. Нерано, вже й пізні ляги минули, — не сплять! Чуємо — півні співають, а в вікно видно, як серед ночі блимає світло скрізь по селі. Коли раптом щось — лусь! Стрільнув хтось із рушниці. Так по селу й покотилось.

Підпариха. Ой, боже-ж мій!

Максим. Ну, добре. Сестра прикипіла до місця тільки руками. схопилася за груди, а швагер зірвався і — в сїни. Вхопив залізні вила—й далі. А я за ним...

Підпариха. Ой, боже-ж мій!..

Максим. Біжу й бачу, як із хат вибігає народ. У руках—хто що попав...

Підпариха. Господи милосердний!

Максим. Куди бігти? Де? Хто стріляв? Вибігли за село, якісь люди стоять. Не питали, а кинулись бити. Били на смерть, куди попало, аж поки їх не одігнали. До самого світу ніхто вже не спав, а вранці пішли оглядати. Вісім лежало готових, один був ще теплий, стогнав.

Підпариха. Господи, боже, заступи нас і помилуй.

Гаврило. Так їм, сукиним синам, і треба.

1-й Багатій. Отак-би й у нас: зібрати й перебить усіх, щоб і духу їхнього поганого не зосталось.

Підпариха. Сьогодні Хома Гудзь по хатах ходив та казав: як ударять у дзвони—виходь. Хто, каже, не вийде,—буду палити.

Максим. Це мабуть економію розтягатимуть. Дохазяйнувались!..

Підпара. Ну, не кажіть... Бачили, що в економії завели? Сучі сїни, ніде правди діти, краще хазяйнують, ніж сам пан хазяйнував.

Гаврило. Правда твоя, Лук'яне. Там таке завели, що тільки держись. Чистять, скребуть, ремонтують... Сьогодні Прокіп Кандзюба та Гуща повезли до міста продавати хліб,—гроші їм потрібні.

Підпара *суворо*. Очистити треба село... Тепер вони панське взяли, а пождіть трохи—візьмуть і наше. У тебе, скаже, є десятинка зайва,—оддай. Той склав яку сотню—рішайся грошей. Забере в мене, в тебе, Максиме, а тоді, що? Життя від їх не буде. Доведеться в найми до їх проситись.

1-й Багатій. Хіба-ж це життя, питаю, коли з гадки тобі не йде: от підпалять цієї ночі, от завтра...

Максим. Маніфеста царського не послухали... По своєму все роблять... Ну, й каятимуться-ж, та пізно буде... Пан свого не подарує... а все віддячить!

Раптом починає бити на сполох дзвін.

Підпариха. Ой, мати божа, заступи нас і помилуй!..

Підпара *після павзи*. Що це? *Слухають*.

Максим. Це Хома Гудзь кличе бити й палити панське добро!

На селі здіймається гамір, спочатку тихо й віддаленно, далі зростає більше...

Гаврило. Треба додому йти, щоб, бува, чого не трапилось.

Максим. Ходімо швидче, щоб бува за одним заходом і нашого не попалили.

Підпара *тихо*. Сійте!.. Дивіться!

Вулицею повз Підпарину хату біжать, темні, кострубаті постаті з косами, вилами, сокирами...

Підпара. Притаїться, щоб не побачили...

Пригинаються за плотом і дивляться. Постаті біжать одна за одною. Чутно глухі голоси...

Голоси:

— Дзвін усіх скликає...

— Хома Гудзь кличе!

— Куди бігти? Кого палить?

— До панича Льольо!

— До паничевого дому! До панича!

Дзвін реве.

Підпариха. Мати божа!.. Заступи й одверни, пронеси мимо!

Підпара. Тсс!.. Мовчи!..

Постаті біжать, гамір зростає. Вікна на селі світять, як вовчі очі.

Г о л о с и:

— Діждалися свята!

— За все віддячимо! За всю одвічну кривду!

— Де Гудзь? Де Хома?

— Хома дзвонить! Чуєте?

— Чуєте, як гупає, коли-б дзвін не репнув!

— Байдуже! Швидче до панича Льольо!

А н д р і й *пробігає*. Прийшов наш час, «пане добродзею!» Га-га!.. За все віддячимо! Хо-омо-о!..

Постаті пробігають, голоси віддаляються. Тільки сколошкане село гомонить. Виють і гавкають пси. Реве худоба.

М а к с и м *тихо*. Ну, гайда додому, бо від паничевого дому вони до нас кинуться... Прощайте!... *Зникає*.

Г а в р и л о. Побіжу й я... Прощайте!..

1 - й Б а г а т і й. Прощайте!

Зникають. Залишається тільки Підпара з жінкою.

Підпара. Іди до хати...

Підпариха. Страшно, Лук'яне!

Підпара. Іди, тобі кажу!..

Підпариха. Свята мати божа, накрий нас своїм покровом.

Їде до хати. В хаті засвітлюється світло, що летиться з вікна й прорізує пітьму. Підпара йде в хату й зараз-же виходить з рушницею в руках. Ходить, вдивляючись у пітьму.

Підпара *прислухається*. Хто там?.. *Слухає*. Хто йде? Буду стріляти!.. Нема нікого, чи причаїлось?.. *Стає в смугу світла, міцний, як криця, ошкіривши зуби, як вовк кричить*. Хто?! *Стріляє... дивиться*.

Т е м н о

Картина друга

Вітальня в домі панича Льольо. Темно. За дверима гамір натовпу. Панич у нічному одягу, з револьвером у руках, коло дверей прислухається. Чутно дзвін. Раптом гуркіт у двері.

П а н и ч. Хто?.. Хто там?..

Г о л о с Х о м и за дверима. Одчиняй! Одчиняй двері!

Панич *тривожно*. Чого вам треба?

Голос Хоми. Бийте двері!

Голос Андрія. Бийте, хлопці! Наш час прийшов!..

Голоси:

— Бий сокирою! Рубай!

— Пустіть, ось я! *Б'ють у двері, аж стіни
дрижать.*

Панич *кричить*. Геть од дверей, стрілятиму!

Голос Хоми. Пустіть мене! Е-е-ех!..

Двері розчиняються. В кімнату ввалюється натовп. Попереду Хома, з кілком в руках, і Андрій Волик. Панич притулився до стіни, його майже не видно.

Андрій. Де? Де він?!..

Олекса. Ось! Коло стінки причаївся!

Хома. Ага! Це ти? Нам тебе й треба. Ходи сюди, панський вишкребку!..

Панич. Не підходь! Буду стріляти!.. *Стріляє.*

Юрба завмерла й осіла.

Хома. Го-го! Він ще стріляє! Бий його!.. Бий!..

Голоси.—Бий! Бий!! Бий!!!

Як звірі без тям кидаються на панича. Слів не чуто. Чуто хриплі віддихи, сопіння та іноді гарчання стоголового звіря. Зрештою, втомившись, заговорили.

Андрій. Світла! Запаліть світло!

Голоси.—Дайте мені вдарити! Дайте хоч раз!

Олекса. Де Льольо? Чи він ще тут, чи, може, втік!

Панас. Чи його б'ють, чи тільки ловлять?

Андрій. Запаліть світло! Світло! Світло!

Хома *кричить*. Постійте. Зараз!..

Електричне світло заливає сцену з м'яких кольорових абажурів. Усі на мент посліпли. Перед очима розкішно вбрана кімната. Ряд великих дзеркал і золотих рям. Білі серпанки на вікнах, зелені дерева, шовком оббиті меблі, етажерки з цяцьками блищать, як царські ворота. Триногий роаяль одкрив пащу й скалить зуби до світла. Зміна од темряви до світла така раптова, що юрба застигла, як заворожена.

Хома хапає кілок і б'є по роялю. А-ах!.. Бий!..

Юрба, наче збуджена зі сну, зривається з місця й починає бити кілками дзеркала й трошити меблі. З сіней лізуть, як оси з гнізда, нові й нові.

Хома. Бий усе! Гупає з усієї сили по роялю, який йому не піддається й тільки дзвенить дикими акордами.

Андрій верещить. Трощить до цурки! Щоб нічого цілого не лишилось.

Голоси. Ламай! Трощи! Бий!

Якийсь шал охоплює всіх. Накидаються на все. Намагаються роздерти стільці за ноги, б'ють ними об підлогу, наседають грудьми, як на живу істоту, мовчки зціпивши зуби. Кілками змітають цяцьки з етажерок, б'ють молотками шибки. П'яніють все більше й більше.

Андрій однією рукою ламає живі рослини, розсипає землю з вазонів. Ага! Ти ростеш! Тебе кров'ю та потом нашим поливають?!.. Ось тобі! На! На! Ось! Ось! Топче ногами черепки.

Хома уперто возиться з роялем. Що? Скриго-чеш? Не хочеш гинути?! Гинь, проклятий! Гинь,—ми все життя гинули для тебе! На тобі! Б'є! На! На! На!.. Б'є.

Олекса одчиняє шухляди, витягає жіночу тонку білизну й остервеніло шматує зубами, руками й ногами. Ти панам служиш?! Викохуєш!.. Пестиш! Ось тобі! Гинь! Шматуйся! Топче брудними чобітьми.

Хома врешті подолавши рояль. Го-го-го! Ко-наєш?!.. Гинеш? Кричить з перекирвленим ротом сп'янілий. Гуляйте, діти, прийшов наш день!.. Га-га! Кидається, як звір, до шахви з книжками. Бий! Шматуй! Трощи!

Раптом Панас Кандзюба приходить до пам'яті, стає посередині, з жахом дивиться на руйнацію.

Панас. Люде!.. Люде--християне! Що ми робимо? Сійте! Зупиніться! Подождіть!... Що ми робимо? Сійте!..

Хома до нього, як звір ошкиривши зуби. Чого репетуеш, дурню?

Панас. Сійте, не руйнуйте! Це-ж людська праця! Наша праця! Нащо ми його ламаємо? Нащо трощимо? Воно-ж і нам здається! Воно-ж тепер наше. Слухайте мене, люде-християне! Не руйнуйте добра—пригодиться!

Хома божевільно. Що пригодиться?! Це? Б'є кілком і пробиває старовинного письма картину, на якій змальовано Мадонну. Бери, коли воно тобі потрібне! Маєш!

Панас *непевно.* Люди! Християни!..

Андрій підступає до нього. Жалієш?!.. Панського добра жалієш? А мене, ти, не жалієш? *Тицяє йому в очі скалічену руку.* Бачиш? Бачиш, питаю?!..

Панас *розгублено.* Та хіба-ж я що? Як люди, так і я.

Андрій верещить. Вони мене не пожаліли! Два-нацять літ-ссали з мене кров! Скалічили та й п'ять рублів дали! У-у-ух! *Кидає з брязком якусь вазу на підлогу.*

Панас. Та хіба-ж я що? Я той, як його...

Хома регоче. Га-га-га! Дивіться на нього! Дивіться на старого дурня! З нього все життя кров відрами точили, щоб придбати собі цих цяцьок, а він їх шкодує. *Загальний дикий регіт.* Реве, як бугай. Би-ий!!!

Кидається до шахви з книжками, перекидає її й жбурляє книжки пачками в вікно. Панас озвіріло кидається йому допомагати.

Панас *волочить шахву до вікна.* У вікно! Вниз!..

Падає шахва, навалюється на нього й давить. Він крутиться під нею, кречке і все-ж таки тягне до вікна.

Панас. Допоможіть, бо не подужаю!

Олекса *допомагає*. Вилазь, Панасе! Тягни!

Панас. У вікно!.. Вниз! *Кричить у вікно*. Розступіться там!

Шахва щезає в вікні! Панас висовується в вікно слухає, хряск.

Панас *кричить у вікно*. Трощіть до цурки!.. До щенту!..

Голоси з надвору:

— Кидайте сюди!

— Ще кидайте, щоб було на підпал!

Панас. Чого стоїте? Йдіть допомагати. Тепер нам воля!

Голоси.—Кидай сюди, Панасе!..

Панас кидає в вікно все, що попаде в руки. До кімнати вриваються жінки, баби, молодиці.

Олекса *шматує обшивку на якомусь дивані*. Дери на шмаття! До нитки! До вузлика!

Ковалиха *порпається в купах уламків*. Не деріть всього! Лишить мені! Дайте! Дайте! Дайте!

Здирає з меблів шовк, ховає за пазуху тонку білизну.

Голоси:

— Дайте! Дайте нам! Не деріть!

— Мені дайте! На очіпок!

Хома *реве*. Викидайте в вікна! На двір! Все туди, вниз, об землю бийте!

Андрій *верещить*. Викидайте! На підпал! Ха-ха!..

Юрба викидає все у вікна.

Голоси:

— Тягни! Бери! Рр-раз!.. Го-го-го!

— Гепнула об землю! Ха-ха!

Андрій. Об землю! Об зелені груди—бийте!..

Кричить у вікно. Підпалюйте-е-е!!! Швидче!..

Голоси з надвору.

— Горить! Го-го-го!

— Горить! Тікайте з дому!..

Андрій *ошаліло*. Оце тобі, паничу, маєш! Гори!!
Хома *раптом*. Де він? Де?!

Андрій. Хто?

Хома. Панич!.. Льольо!

Андрій. Не знаю... Тут був...

Хома. Шукайте!.. Шукайте панича!

Панас. Нащо він тобі, Хомо?

Хома. Спалити! В'огонь! *Кидається шукати*.

Олекса. Тікайте! Горить!

Юрба кидається вниз у двері.

Андрій. Хомо! Хомо, тікайте, бо згорите!

У вікна б'є полум'я.

Голоси.—Швидче! Швидче—погоримо!

Ковалиха. Ой-ой! Задавите!

Панас. Швидче вилазьте!

Андрій *гукає в інші кімнати*. Хомо! Хомо!
Тікайте, бо не встигнете!

Хома вилітає, як скажений бик. Стає на порозі. Безтямно.

Хома. Втік!.. Нема!..

Андрій. Куди?

Хома. Втік! Випустили! А-а-ах!.. *Реве*.

Андрій. Покиньте, Хомо! Годі!

Хома *нишпорить по кутках*. Де? Де він?

Андрій. Тікайте з дому, горить!

Хома *став дивиться*. Га-га! Гориш?..

Андрій. Тепер гуральня! Чуєте, Хомо? Гуральня,
кажу.

Хома *безтямно*. Пали!

Андрій. А гуральня, Хомо? Чуєте?!..

Хома. Ходім!..

Пожежа заливає сцену, чутно тривожний гудок на гуральні,
що продовжується підчас перестановки декорацій.

Т е м н о

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Майдан коло зборні. Невеличкий натовп. Глухий гамір.
Окремі голоси.

1-й Голос. Винуватих нема, тепер не знайдеш...

2-й Голос. Усі замовкли, поховались, як миші.

1-й Голос. Авже-ж. Виходить так, що всі були вдома, як гуральня горіла, а коли хто й забіг на гуральню, то тільки на те, щоб подивитись.

3-й Голос. А коли я дома сидів, як усі добро панське додому тягали, то не моє й діло.

4-й Голос. Та я-ж тебе, сукиного сина, сам бачив, як ти паничеве добро в лантухи складав.

3-й Голос. Бодай ти так дітей своїх побачив, як ти мене бачив. Не був я!.. Дома сидів... Хворий був.

5-й Голос. Та ти чого брешеш? А вікна в панича Льольо хто бив,—не ти? Не вибріхуйся!.. Коли був, то мовчи вже краще.

3-й Голос. Чого я маю мовчати? А коли й був, то не один я, а й ти був і він був! Чого до мене присікались. Усе село було! Усі винні!

6-й Голос. А я так собі гадаю... Нащо має все село відповідати? Списати всіх верховодів — та й уже... Хай їх судять, а ми що?..

1-й Голос. Найкраще по дворах піти та потрусити всіх. У кого що знайшов — ставай на бік...

2-й Голос. Еге-ж, знайшов дурнів. Так вони тобі й покажуть: «Осьдечки, дивіться»... Давно позакопували та в став повкидали...

Швидко увіходить Олекса Безик. Його оточують. Трохи згодом
Панас-Кандзюба.

Олекса. Драстуйте!

3-й Голос. Вернувся вже? Чи й не їздив?

Олекса. Вернувся... У Тернівці вже військо... Вже наїхало... Зігнали людей, кого постріляли, кого порубали, інших забрали в город... Трусять, в'яжуть і б'ють.

Мовчання.

Олекса *продовжує*. Ждїть і до нас. Тепер неминуче...

4-й Голос *після павзи*. Тепер неминуче!

Панас *уперто чує за вухом*. То це й нас постріляють? *Наляканими очима, нічого не розуміючи, шукає підмоги*.

Олекса *здвигує плечима*. А мені що... Я не палив, мені нічого не буде.

Панас. Хіба ти з нами не був?

Олекса. Я?.. Борони боже. Я вдома сидів.

Панас. От так. Я-ж тебе бачив на власні очі.

Олекса. Кого? Мене? Хай тому повілазить, хто мене бачив. Сам підпалив, а каже на других.

Панас *підступає*. Я підпалив? А ти докажеш?

Олекса. А докажу!..

Здіймається гамір.

5-й Голос. А-ну-ну!.. Заведіть ще й ви!

4-й Голос. Розведіть їх!

Панас. Я тобі, сукиному синові, покажу, як я підпалював. Дивись мені!

Олекса. Не лякайте, бо ми вже лякані.

Панас. Ач, який святий та божий! Він вдома сидів... А цегла з паничевої гуральні у тебе в дворі де взялася? — З неба впала?

2-й Голос. Еге-ге, Панасе! Він тую цеглу сьогодні вночі в став покидав.

Олекса. А ти бачив?

2-й Голос. Люди бачили.

Олекса. Щоб ти так сонце в небі бачив!

Панас. Ще й викручується. А тоді он який хвабривий був. Наше, каже, все,— беріть, розтягайте!..

Натовп збільшується. Увіходять Підпара, убраний у святочну одягу, з рушницею, Гаврило и Максим Мандрика. З ними два багатії.

Максим. Сьогодні вранці переїзжі казали, що в Осьмачках діється... Козаки підпалили село, бо люди не схотіли виказати винуватих. Горять Осьмачки.

1-й Багатій. Отаке й нам буде, Максиме Івановичу.

Гаврило. А буде! Ой, як буде!!.

Максим. Оповідали, що в Осьмачках од куль козацьких полягли не тільки дорослі, а й діти. А недобитих складали на віз, як снопи, і так везли в тюрму. Крізь щаблі, так буцім-то, цілу дорогу капала кров. Кажуть, що жінки так голосять, що було чути аж на далекому шляху. А од підпалу погоріла худоба й хліб.

Підпара увесь час мовчить і дивиться на людей з таким виразом наче, вибирає кого послати на смерть. Від його погляду боязко одвертаються.

1-й Голос *тихо*. А чого це Підпара з рушницею ходить?

2-й Голос. Мабуть, паліїв боїться.

1-й Голос. Тепер уже не підпалять.

2-й Голос. Слабі на утори стали...

Панас *до 2-го*. А що? Не на моє вийшло? „Озуть пана в постолі“!.. От і озули. Казали — народне право, наша земля, а тепер — козаки...

2-й Голос *Панасові, киваючи на Підпару*. Такому нічого не буде. Він сидів тихо.

Панас. А ти думаєш, що то ми панське добро сплюндрували?

2-й Голос. Як то не ми? А хто-ж?

Панас *із страшною певністю*. Нечиста сила... Ніхто, тільки нечиста сила.

Гаврило. А за що всім гинути? Хіба ми не знаємо, хто підмовляв?.. Хто скликав громаду? Знаємо!

1-й Багатій. Що тут казати!.. Гуща й Прокіп збунтували людей, вони у всьому й винні. Поки не було Гущі, в селі був спокій.

2-й Багатій. А Хома Гудзь?.. А Андрій Волик?

1-й Багатій. Через їх чортів усе село має гинути. У Тернівці ходять по дворах, риються по хатах трусять, перекидають, а якщо панське знайдуть— кулю в лоба.

Гаврило. Отак і в нас буде.

Натовп рідшає.

Максим. Звісно, такий, як Хома або Андрій, не мали чого боятись. Що ти з них візьмеш? Ні кола, ні двора. Харпаки, злидні! Призвели до біди та й поховалися. Сьогодні спалили гуральню, а завтра підпалять у когось хліб. Не дурно каже Підпара: не жди добра від палія.

Олекса. Може-б вернути панові землю? Все-ж буде менша вина.

Максим. Ну, а гуральня?

Олекса. Правда, її не збудуєш наново.

Максим. Це тобі не свита, що он рукав обпалений геть одрізав, а новий пришив.

Олекса, глянувши на свій обпалений рукав, зникає. Коло зборні залишаються тільки багатії.

Максим *киваючи вслід Олексі*. Посунув і цей... Ще й базікає. Так-би й дав по мармизі, щоб хоч мовчало! Воно землю радить віддати панові. Злидень клятий!

2-й Багатій. То кричав—наша земля, а тепер віддає назад. Мабудь штани побіг міняти з переляку.

Гаврило. Де вони в його, другі штани, візьмуться?

1-й Багатій. Треба щось думати, бо, як прийде військо, погано буде. Ой, як погано!

Підпара *суворо*. Треба рятувати село... Пропаде. Переб'ють усіх... нікому буде робити.. Треба якось той... самим розсудити. Очистити треба село од тих, що каламутять народ. Треба нам самим покарати тих, що скаламутили народ. Треба, щоб ніби сама громада покарала верховодів. Тоді не буде за що карати всіх. Не село бунтувало, а тільки привідці. Коли-б не вони, було-б спокійно. Хто зробив забастовку? Вони. Хто забрав економію в пана? Вони. Хто гуральню спалив? Таки вони. А всім гинути за них? Рішитися хати... та що там хати — може й життя!..

Гаврило. Та що тут довго воду варити! Постріляти та й уже.

Павза.

2-й Багатій. Коли-б не було чого за це?

Максим *виймає з кешені знак і чіпляє на груди*. Я одвічаю. *Ляскає по кешені*. Ось тут бамаги. Приказ стрелять усіх бунтарів. За це нічого не буде.

Підпара. А коли так, то чого ждати. Скликайте сход. Нехай розсудять.

1-й Багатій. А й справді: чого його ждати!

2-й Багатій. Того й жди, що от налетять козаки.

Гаврило. Авже-ж. Тоді пізно буде.

Максим. Ходімо до зборні. Треба приговора скласти, щоб усе, як слід.

Усі йдуть у зборню. Деякий час порожньо, потім увіходять Марко Гуща й Гафійка.

Гафійка. Не йди туди, Марку... Чуєш, не йди.

Марко. Та-ж треба мені, Гафійко, треба народ зібрати. Кожної хвилини може військо найти.

Гафійка. Ой не, ходи до зборні, Марку. Не ходи, бо чує моє серце — там тобі смерть буде.

Марко. Отакої! Хто-ж там мені тую смерть заподіє? Війська-ж іще нема.

Гафійка. Підпара там... Підпара з тестем та староста з багатіями.

Марко. Ну, то що з того?

Гафійка. Учора до ночі в його хаті повно народу було. Все радились, як лихо відвернути од села... Бояться, що військо не розбиратиме, хто винний, а хто ні. Мовляв, і нам попаде.

Марко. Ну...

Гафійка. А Підпара найбільше казав про те, що нікому буде робити, коли допустити, щоб саме військо карало селян. Каже, переб'ють усіх та ще й сплять: вогонь, мовляв, не розбирає. Палитимуть, каже, голоту, а погорить і наше.

Марко. А далі що?

Гафійка. Я багато не чула, ніколи було в хаті бути. Змовлялись, щоб своїм судом верховодів повбивати.

Із зборні виходить десяцький і чимчикує на село.

Марко. Дивись, он десяцький, мабуть на сход пішов скликати. Ходім швидче,—треба з хлопцями порадитись, як його бути.

Гафійка. Марку, послухай мене: тікай кудись із села на який час. Чує моє серце...

Марко. Не кажи мені такого. Не піду я нікуди зараз! Ходім краще, щоб не спізнитись, а то на сход усі підуть.

Швидко виходять. Порожньо. Увіходить Хома Гудзь. Вигляд йому напівбожевільний. Потай заглядає до зборні у вікно.

Грозиться кулаком і скрипить зубами.

Хома. Радитесь?.. Черва проклята!.. Здохлятину чуєте? Не діждете! Не діждете, бодай вас тванюкою

затопило, гробаки, шашіль проклята!.. Ти збираєш добро з поту та сліз, з людської кривди, а вогонь упав—і де те все? Шукай у хмарі, порпайся в попелі... Ха-ха! *Грозиться.* Чекайте-но!.. *Зникає.*

Увіходить Андрій Волик і Маланка. Трохи згодом сунуть люди на сход. Мряка. Скоро вечір.

Маланка. Ти подивись: нікого нема. Ходім додому, щоб ще чого, боронь боже, не сталося.

Андрій *не слухає.* Я, «пане добродзею», маю одзнаку од пана, мені своїх не страшно.

Маланка *шипить.* Хвались, хвались, Андрійку, каліцтвом, комусь воно дуже потрібне.

Андрій. Я не хвалюсь, а коли мене скалічила паничева гуральня, то що?.. Може ще мене за цей забити треба.

Люди сходяться. Натовп росте. Всі похмурі. Обличчя замкнені, а в них, як сім'я в жіночому лоні, росте щось і стигне і падає тінню. Почувається зловісне дихання якогось лиха. Щось невблаганне, неминуче, жорстоке вимагає жертви.
Голоси.

1-й Голос. Щось неохоче сходяться.

2-й Голос. Казав десяцький, щоб сходилась уся мужеська плоть, а хто не прийде, того чекає смерть.

3-й Голос. Чуєте, як баби голосять. Виряжають чоловіків, як на той світ.

Подекуди видко жінок... Маланка підходить до Ковалихи.

Маланка. Прийшли й ви, серце?

Ковалиха. Подивитись.

Маланка. Ой, боже, щось буде!

Ковалиха. Погромників судить будуть.

Маланка. А кого саме?

Ковалиха. Виказують люди на Хому Гудзя, на Гурчина Саву... Глядіть, щоб не було чого й Андрієві...

Маланка. Господь із вами! Мій так само був на гуральні, як ваш. Тоді пів села довелось-би судити.

Ковалиха. Та що ви кажете! Мого тоді й дома не було: до містечка їздив. Таке вигадали!..

Маланка *озирається*. Де той Андрій?.. *Шукає*.

Олекса *до гурту дядьків*. Мені, що?.. Я не боюсь, а все-ж таки краще-б вийти на зустріч війську з хлібом та сіллю, упасти в ноги, скоритись.

Парубок. Так вони тебе й помилують! Дожидайся! Не пускати їх до села! От що! Битися треба. Ще побачимо, чия візьме. Та й у війську хто?—питаю. — Наш брат, мужик, а не пан.

Олекса. Чого ти в'язнеш, коли тебе не просять. Молоко на губах не висохло.

Парубок. Старе, дядьку! Краще не мішайтесь.

Олекса. А, з тобою говорити. *Ховається в юрбі*.

Ті, що пішли були в зборню на нараду—виходять. Гамір змовкає. У Максима в руках палітурки з папером, він виходить наперед.

Максим. Усі прийшли?

Голоси. Всі.

Хтось. Не прийшов Безик Олекса.

Олекса *здаду*. Я тут...

Максим. Треба всіх записати. *Лагодиться писати*.

Крізь натовп протискується Семен Мажуга. Подає Максимові руку.

Семен. Здоров, Максиме, маю діло до тебе.

Максим. Не варт ти моєї руки. Ось тобі маєш... *Б'є Семена по обличчю*.

Семен *оторопіло*. За що ти вдарив? Мене грамада обрала.

Максим не встиг відповісти, як Підпара вже стає між ними і зводить рушницю.

Підпара *суворо*. Розступіться там, здаду!

Народ хитнувся в боки, наче хвиля, і рівночасно з рушницею ахнув натовп, крик жаху,

Семен зігнувся й схопився за правий бік. Ой, братці, за що-ж мені таке?

Народ мовчки дивиться на нього. Не знайшовши відповіді, Семен із звірячим жахом кидається тікати, зіходячи кров'ю.

Олекса кидається за ним і б'є кілком ззаду. Куди тікаєш?..

Семен падає під ноги Панасові Кандзюбі; той скидає рушницю й стріляє в його, потім піднімає ногу і б'є важким чоботом у голову.

Панас. Не тікай, Семене!..

Олекса. Доволі, готовий!

Беруть у двох із Панасом Семена й відтягають за зборню. Од юрби рішуче одділяються Іван Короткий, Дейнека та ще дехто побагатші й стають біля Підпари, що набиває рушницю.

Підпара витягнувшись у весь зріст. Хома Гудзь тут? Виходь.

Заходили голови. Шукають.

Підпара. Де Хома Гудзь?

Олекса. Нема. Не прийшов.

У натовпі чийсь шепіт: „Кого тепер?“ Тихо. Чутно дихання.

Підпара. Прокіп Кандзюба!

Панас. Як! Поривається до Підпари.

Голоси:

— Прокіп Кандзюба. Прокіп Кандзюба.

— А цього за що?

Панас тихо. Його-ж обрала громада..

Підпара мовчки глянув на Панаса й одвернувся. Що?.. Нема?..

Максим. Я по нього послав. Він зараз буде.

Підпара. Добре. А тимчасом... Андрій Волик! Ведить.

Голоси:

— Волик... Андрій...

— Андрій... Волик...

— Тут... Ось він...

Чутно звірячий крик Маланки. Натовп заходив, викидаючи з себе суху скуйовджену постать каліки з піднятим догори цурпалком, замість руки.

Маланка *вириваючи Андрія*. Ой, боже, що він вам винен! Не руште!..

Натовп глухо шумує, одкидаючи геть Маланку.

Голоси:

— Йди... йди...

— Ось він... Ось тут!

— Не поможе!

Андрія, що дико кричить, жбурляють під ноги Максимові.

Андрій *білий, пошарпаний, нікчемний*. Змилюйтеся... люде!.. Я нічого не винен. *Кланяється, торкаючись чолом землі*.

Максим *ставить Андрія на ноги*. Христись.

Андрій покірно підносить до лоба скалічену руку.

Максим. Бийте його!

Підпара мовчки стріляє. Андрій одразу падає. Тіло відтягають. Раптом глухий гамір жаху серед натовпу.

Голоси:

— Дивіться!.. Дивіться!..

— Ай!!!

— Он там!.. Он там!..

— Встає! А-а!..

— Він ще живий!.. Він живий...

Підпара. Хто живий?!..

Голоси:

— Семен!.. Семен Мажуга...

— Не добили...

Підпара *кричить люто*. Розступіться.

Голоси:

— Він іде... Він зараз вийде з води!

— Іде!..

Підпара зводить рушницю. Розступіться!!

Олекса. Стривайте, я зараз! *Кидається з високо піднятою догори сокирою за зборню. Чутно удари.*

Голоси:

— А-а!.. Упав!

— Голову!.. Голову!..

Крики жаху й звірячої люти. Потім тиша. З-за зборні виходить, засапавшись, Олекса. У руках скривавлена сокира.

Олекса *соне*. Уже... Не встане...

Підпара й Максим пошепки радяться.

Підпара. Знайти хоч з під землі! Попалить усіх!..

Максим. Зараз. *До багатіїв, що стоять на їхньому боці.* Підіть знайдіть Хому Гудзя. Шукайте скрізь. Ведіть живого чи мертвого. Та швидче. *Шепоче.* Попалить усіх.

Дейнека, Іван Короткий і ще дехто швидко рушають. Раптом юрба знову зашуміла.

Голоси:

— Ведуть! Ага, голубчику!

— Ведуть! Прокіп іде!..

— Прокопа ведуть.

Увіходить Прокіп, за ним двоє-троє селян. Він іде спокійно й діловито, як завжди. Очі всіх вп'ялися в нього.

Прокіп *оглядає всіх, бачить кілки, сокири, рушниці і все розуміє.* Драстуйте!..

Підпара. Чому сам не прийшов? Ще послати по тебе... Готуйся... Даси одвіт перед богом.

Прокіп. Хіба ти піп? Я дам одвіт громаді. Вона настановляла мене.

Підпара. Пізно вже, братіку. Зараз помреш.

Прокіп. За віщо?

Підпара. Ніколи розмовляти з тобою. Сам знаєш! Швидче кажи, що маєш.

Прокіп *оглянувши всіх, тихо.* Громада так при-судила?

Підпара. Громада.

Прокіп *обертається до бідноти, що стоїть біля купи багатіїв.* І ви проти мене?.. Що я зробив?

Відповіді нема. Павза.

Панас *торкає його в плече.* Може, покликати Марію?

Прокіп *безнадійно махає рукою.* Покличте.

Крізь юрбу жінок протискується Марія, в новому кожусі, з дитиною на руках; падає на коліна перед багатіями.

Марія. Помилуйте нас, пане старосто, і ви, чесна громадо... Коли-б його не обрали, він-би в тому не був. *Кланяється низько, разом з дитиною, в один і в другий бік.*

Прокіп. Годі, Маріє... Вставай!.. Слухай, Маріє... *Замовк, наче все забув відразу.* Слухай, Маріє... Ось що... коня продайте. Нащо він вам?..

Марія *голосить.* Ой, боже!..

Прокіп. Мовчи. З тих грошей оддай десятку Пилипові, що я позичив... Хліб як змолотиш, не продавай, — своя мука буде... Мою одежу лиши для сина: як виросте — зносить...

Підпара *наглить.* Швидче там.

Марія *голосить.* Ой, боже мій!

Прокіп. Кланяйся мамі... Нехай простять... та й уже. І ти прости...

Тричі цілується з нею, прикладається побілілими губами до чола дитини.

Максим. Готовий?

Прокіп. Ще маю гроші громадські... Ключі. *Лізе в халяву, витягає ганчірку.* Полічіть... Трицять вісім рублів і дванацять копійок... Ще дві копійки... *Виймає разом із ключами з кешені.*

Максим *беручи.* Ще маєш що?

Прокіп. Дозвольте скинути жупана.

Підпара. Скидай. *Прокіп скидає жупана, віддає жінці й лишається в одній сорочці.*

Голоси:

— Добрий жупан.

— Шкода було-б, як-би умазався в кров.

Підпара зводить рушницю.

Панас *зупиняє не своїм голосом.* Стійте!.. Я сам... Кріпись, синашу! Служив досі громаді, послужи їй в останнє. Страшно нам... військо йде!.. Не всім бути в одвіті... Тобі заплащать бог... Перехристись!

Прокіп христиться. Марія голосить і рве на собі кожуха, її відтягають між люди.

Панас. Прощайся, синашу.

Прокіп *вклоняється на чотири боки.* Простить мене, люди... Може, кому чим завинив... Прощайте!..

Голоси:

— Хай бог простить..

— Прощай і нам...

Панас *торкає його.* Куди тобі стріляти?

Прокіп *втоплює в ньому мертві очі.* Думає. Стріляйте в рот. *Намагається розтулити рота, але не може.*

Підпара. Швидче вже, — люди ждуть.

Панас прикладає рушницю мало не до обличчя й бахає. Прокіп падає на коліна. Підпара добиває його пострілом ззаду. Юрба п'яніє од запаху крові, хрипіння, смерті, порохового диму.

Голоси:

— Ще хто? Виходь!

— Гуца! Де він? Де Марко Гуца?

— Нема Гуці!

— А Хома Гудзь?

— Утік! Сховався десь.

Олекса. А Іван Редька? Він теж забастовку робив!

Голоси:

— Як! Він іще живий?

— Ось-де він! Виходь наперед.

Юрба сама виштовхує Івана Редьку. Підпара мовчки зводить рушницю.

Іван Редька до *Олекси Безика*. Ах ти-ж юда! Хриstopродавець! А ти не бунтував? А ти не грабував. Хочеш, утопивши мене, сам вирятуватись?!.. Бийте й його! Люде!.. *Падає від пострілу Підпари*.

Голоси:

— Олексу Безика, бийте!

— Він гуральню підпалив. Цеглу додому возив! Бийте!

Олекса *намагається вирватися з юрби*. Пустіть! Пустіть мене! Я не хочу!.. А-а-а!..

Юрба шматує його на всі боки, ревучи й скриплячи зубами. Підпара хотів був стріляти, але Максим торкає його за плече.

Максим. Нехай... Не руште!.. Вони й самі його...

Раптом дзвін на сполох. Усі зупиняються, кидаючи знівечене Безикове тіло, навіть не дивлячись на нього. Слухають.

Підпара. Що це?!

Голоси:

— Пожежа! Горить десь!

— Біжим додому!

-- Коли-б на село не перекинулось!

Підпара. Чиє горить?

Голоси:

— Хтойзна...

— Мабуть чийсь скирти.

Натовп швидко розбігається.

Голоси:

— Ходім додому!

— Го-орить! Пожежа!

Підпара раптом бачить, що то його скирти
горять, кидається бігти. Хліб горить! Хлібі!.. Вибігає.

Усі розбіглися. Лежить тільки непритомна Маланка та трупи
забитих. Надворі вже вечір. Світить пожежа більше й більше.

Увіходить Гафійка. Маланка підводиться.

Маланка. Хто це?

Гафійка. Я...

Маланка. Де ти була?

Гафійка. Марка рятувала.

Маланка. Утік?

Гафійка. Утік.

Маланка. А батька забили... Чиє це горить?

Гафійка. Підпарине... Хома підпалив...

Дзвони. Пожежа. Глухий гомін на селі.

Маланка *тихо*. Співає земля... тужать ниви...
плачуть луки ранніми росами... Не журися земле...
Поділять... поділять...

З а в і с а .

РЕКВІЗИТ.

Розділ I.

На сцені:

Помийниця.
Миски, ложки і т. и.

До рук:

Андрієві:	{	Велика рибина. Ніж. Цибулина. Горнятко. Шкіряна торба.
Маланці:	{	Хустка. Рубель.
Гафійці:		Книжка в червоній обгортці.
Ковалисі:		Миска з ягодами.

Розділ II. КАРТИНА 1.

До рук:

Гафійці:	{	Відра. Лист.
Андрієві:		Ятірі.
Чабанові:		Пуга.

Дівчата, молодиці, діти з ціпками та хворостинами.

КАРТИНА 2.

На сцені:

Лісовий хмиз на ватру.

До рук:

Панасові:	Ціпок.
Хомі:	Сірники.

Розділ III. КАРТИНА 1.

До рук:

Гафійці: Щось червоне—шити.
КАРТИНА 2.

Маркові: { Газету (з маніфестом).
Приговора.

Гафійці: Прапора із написом „Земля і Воля“.

КАРТИНА 3.

До рук:

Становому: Пляшку.
Гусієві: Батіжка.

Розділ IV. КАРТИНА 1.

За сценою: { Дзвін.
Виють пси.

До рук:

Кострубатим постатям: коси, вила, сокири.
Підпарі: Рушниця.
КАРТИНА 2.

На сцені:

Різноманітні речі з форнітуровки панської кімнати.

До рук:

Паничеві: Револьвер.
Хомі: Кілок.
Натовпові: Кілки то-що.

Розділ V.

До рук:

Максимові: Стиршинська відзнака.
Підпарі: Рушниця.
Кандзюбі:
Марії: Дитина.
Дехто з кілками, сокирами то-що.

31. Куліш Ів. Маленький горбань. Дит. п'єса на 3 карт. 15 к.
32. Мамонтів Я. Чернець. П'єса на дві одміни 15 "
33. Мамонтів Я. Роковини. Драм. етюд 20 "
34. Бергер Г. Потоп. Комедія на 3 дії 25 "
35. Старицька-Черняхівська Л. Жага. Драма на 5 дій . . . 35 "
36. Запольська Г. Моральність пані Дульської. Комедія на 3 дії 30 "
37. Гехтман І. Суд у театрі Шатле. П'єса на 1 дію 15 "
38. Гехтман І. Остання барикада. П'єса на 1 дію . 15 "
39. Міхаеліс Я. Револуційне весілля. Др. на 3 дії 30 "
40. Мислінський І. «Общепонятна» мова Шарж на 1 дію 15 "
41. Ванін І. Святої ночі. Драма на 1 дію. Батько. Драма на 1 дію 15 "
42. Яровий М. Страждання кузні. П'єса на 3 дії . 15 "
43. Холодногорець І. В чужому таборі. П'єса на 5 дій 20 "
44. Карпенко-Карий. Бурлака. Драма на 5 дій 25 "
45. Карпенко-Карий. Суєта. Комедія на 5 дій — "
46. Мамонтів Я. Веселий Хам. Драма на 3 дії . . . 25 "
47. Волгін Б. Митро Шахтар. Драма на 5 дій . . . 15 "
48. Старицька-Черняхівська Л. Розбійник Кармелюк. П'єса на 5 дій 40 "
49. Лангман. Розплата. Драма на 3 дії 25 "
50. Васильченко С. На перші гулі. Мал. на 1 дію . 15 "
51. Васильченко С. Зіля Королевич. Етюд на 1 д. . 15 "
52. Васильченко С. Недоросток. Нар. гумореска на 4 дії 20 "
53. Васильченко С. Не співайте півні. Мал. на 3 д. 20 "
54. Васильченко С. В холодку. Мал. на 1 дію . . . 15 "
55. Рябіков. Селькор. П'єса на 3 дії 25 "
56. Кропивницький М. Невольник. П'єса на 5 дій . . 20 "
57. Карпенко-Карий. Мартин Боруля. Ком. на 5 дій . 30 "
58. Лідянка М. Запалахкотіло. П'єса на 3 дії . . 15 "
59. Слобожанський П. Тарас Шевченко. Біографічні картини на 3 дії з апофеозом 15 "
60. Старицька-Черняхівська Л. На передодні. П'єса на 1 дію 20 "
61. Серафимович А. Мар'яна. П'єса на 4 дії 30 "
62. Улагай-Красовський Л. Вій, Фантаст. видов. на 4 дії 35 "
63. За Коцюбинським М. Блудні вогні. П'єса на 5 д. . 40 "
64. Товстонос В. Скибині діти. П'єса на 3 дії . . . 20 "
65. Улагай-Красовський. Обзолотились. П'єса на 3 д. 30 "
66. Снісарський Ів. Церковний староста. П'єса на 3 дії — "
67. Матвієнко та інші. Опеклися. П'єса на 3 дії . . . — "

ЦІНА 5.00

A 584924
Ціна 40 к.

P

КХ
42

ГУРТОВА КОМОРА
Харків, вулиця 1-го травня, 10
Тел. № 29—84.